

**НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ БІОРЕСУРСІВ І
ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ УКРАЇНИ**

**Гуманітарно-педагогічний факультет
Кафедра міжнародних відносин і суспільних наук**

ТЕОРІЇ ЦИВІЛІЗАЦІЙ

***Навчально-методичний
посібник***

Київ – 2019

УДК 93/94 (008) 930.85

Навчально-методичний посібник укладений у відповідності з новими навчальними планами та програмами гуманітарно-педагогічного факультету Національного університету біоресурсів і природокористування України, що затверджені для спеціальності «Міжнародні відносини, суспільні комунікації та регіональні студії», а також повністю враховує вимоги модульно-рейтингової системи навчання студентів та компетентнісного підходу.

Рекомендовано до видання вченою радою гуманітарно-педагогічного факультету Національного університету біоресурсів і природокористування України (протокол № 7 від 19.06.2019 р.).

Рецензенти:

Ладиченко Тетяна Вячеславівна, кандидат історичних наук, професор, завідувач кафедри методики навчання суспільних дисциплін та гендерної освіти Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова

Білан Сергій Олексійович, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри міжнародних відносин і суспільних наук Національного університету біоресурсів і природокористування України

Упорядник: кандидат історичних наук, доцент **Кравченко Наталія Борисівна**

Навчально-методичне видання
Теорії цивілізацій
для підготовки бакалаврів
галузі знань 29 – «Міжнародні відносини»
спеціальності 291- «Міжнародні відносини,
суспільні комунікації та регіональні студії»
у вищих закладах освіти

Упорядник: КРАВЧЕНКО Наталія Борисівна

Видання друкується в авторській редакції
Підписано до друку 24.10.2019р. Формат 60x84 1/16
Ум. друк. арк. 5,8 Обл.-вид. арк. 6,9
Наклад 100 пр. Зам. № 190911
Видавець і виготовлювач Національний університет
біоресурсів і природокористування України
м. Київ, 03041, вул. Героїв Оборони, 15.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 4097 від 17.06.2011

ЗМІСТ

Вступ	4
Організація навчального процесу	6
Тематичний лекційний план з дисципліни	6
Змістовий модуль 1.	6
Змістовий модуль 2.	6
Організація та методика підготовки до семінарських занять	7
Методичні рекомендації	7
Теми та плани семінарських занять	8
Змістовий модуль 1.	8
Змістовий модуль 2.	12
Критерії оцінки знань студентів з дисципліни	16
Зразки розгорнутих запитань	18
Приклад тестових завдань для контролю знань	19
Змістовий модуль 1. Лекційне заняття 1.	22
Лекційне заняття 2.	27
Лекційне заняття 3.	35
Лекційне заняття 4.	42
Змістовий модуль 2. Лекційне заняття 5.	52
Лекційне заняття 6.	60
Лекційне заняття 7.	64
Лекційне заняття 8.	72
Загальний список рекомендованих джерел і літератури	78
Словник-довідник.....	81

ВСТУП

Одними з найбільших територіальних утворень, до яких входять держави, країни як частини цілого, є цивілізації. Просторово цивілізації охоплюють великі культурні суперсистеми. Для країнознавчого дослідження надзвичайно важливо те, що багато суспільно-історичних процесів й особливостей країн можна побачити лише в контексті їхньої приналежності до цивілізаційного поля, частиною якого вони є. Універсальним підходом, що допомагає виділяти крупніші таксономічні одиниці – цивілізації, є врахування культурних особливостей розвитку.

Цивілізація (від лат. *civilis* – громадський, державний) – це спосіб життя великої спільноти людей, що посідає певну територію, сповідує свою релігію, розвиває власні культурні традиції й систему цінностей, удосконалює оригінальний комплекс суспільно-економічних відносин. Історично сформована культурна спільність людей характеризується неповторним способом життя.

Цивілізація розвивається за власними законами і характеризується такими параметрами, як геополітичне становище, природні ресурси і господарська діяльність, етнодемографічна ситуація, державний лад і політична система, зовнішня політика, культурно-релігійні здобутки. Саме цивілізаційний підхід дає можливість дослідити конкретний фактичний матеріал, з'ясувати місце і роль окремих країн і народів у регіональній і світовій політиці.

Метою вивчення дисципліни «Теорії цивілізацій» є: засвоєння основних понять, категорій та принципів теорії цивілізацій, вивчення теоретичних та методологічних питань теорій цивілізацій та їх систем, що дає можливість закласти теоретичний фундамент для вивчення основних дисциплін спеціальності.

Курс виходить з необхідності розв'язання таких завдань:

- використання новітніх здобутків суспільних наук у викладанні дисципліни;
- підвищення наукового і виховного рівня викладання;
- забезпечення реалізації в навчальному процесі принципів історизму і об'єктивності в оцінці теорій цивілізацій.

У результаті вивчення навчальної дисципліни студент повинен:

Знати:

- основні теоретичні положення, важливі вузлові проблеми усіх тем програми;
- основні поняття, категорії та принципи, на яких будуються теорії цивілізацій;

- загальні проблеми теорії цивілізацій;
- добре орієнтуватись в наукових джерелах і новітній науковій літературі;

Вміння та навички:

- орієнтуватись у теоріях цивілізацій;
- синтезувати набуті знання у відповідне світосприйняття та високу міжнародну культуру;
- аналізувати проблемні положення теорій цивілізацій;
- приймати практичні рішення з питань, базуючись на теоріях цивілізацій;
- формувати власну наукову позицію щодо актуальності теорій цивілізацій для сьогодення.

Тріада «знання-уміння-навички», інтегруючись у єдиний комплекс, формує професійну компетентність майбутнього фахівця: фундаментальні знання; знання методології наукового пошуку; інформаційна компетенція; соціологічна компетенція; правова компетенція; професійний ріст, постійне підвищення професійної компетенції в процесі виробничої практики.

ОРГАНІЗАЦІЯ НАВЧАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ

ТЕМАТИЧНИЙ ЛЕКЦІЙНИЙ ПЛАН З ДИСЦИПЛІНИ «ТЕОРІЇ ЦИВІЛІЗАЦІЙ» (орієнтовний розподіл навчального часу)

Змістовий модуль I Класичні цивілізаційні теорії

Лекційне заняття 1. Цивілізаційна теорія Ж.А.Габіно та Г.Рюккерта (2 години). Теорія локальних цивілізацій і плюрально-циклічний погляд на історію. Цивілізаційна теорія Ж.А.Габіно. Цивілізаційна теорія Г.Рюккерта.

Лекційне заняття 2. Цивілізаційна теорія М.Я. Данилевського (2 години). Культурно-історичний тип як самобутня цивілізація. Цивілізаційний розвиток людства. Взаємовідносини Західна цивілізація-Росія.

Лекційне заняття 3. Цивілізаційна теорія О.Шпенглера (2 години). Морфологія культури О.Шпенглера. Культура і цивілізація. Розвиток і криза культури за Шпенглером.

Лекційне заняття 4. Цивілізаційна теорія А.Дж. Тойнбі (2 години). Методика дослідження А.Тойнбі. Життєвий цикл цивілізацій у концепції А. Тойнбі. Генезис цивілізацій А.Тойнбі.

Змістовий модуль II. Сучасні цивілізаційні теорії.

Лекційне заняття 5. Цивілізаційна теорія Ф.Фукуямі (2 години). Теорія «кінця історії» Ф.Фукуямі. Теорії історичного розвитку за Ф.Фукуямі. Рівні розвитку демократії за Ф.Фукуямі.

Лекційне заняття 6. Цивілізаційні теорії Жака Атталі та Карло Санторо (2 години). Мондіалізм та неомондіалізм. «Геоекономіка» Ж.Атталі. Посткатастрофічний мондіалізм К.Санторо.

Лекційне заняття 7. Цивілізаційна теорія С.Хантінгтона (2 години). Теорія конфлікту цивілізацій С.Хантінгтона. Цивілізації в сучасному світі за Хантінгтоном. Причини та рівні конфліктів. Дискусії навколо теорії Хантінгтона.

Лекційне заняття 8. Цивілізаційна теорія Ю.Павленка (2 години). Вклад Ю.Павленка в розвиток цивілізаційної теорії. Цивілізаційна ойкумена за Ю.Павленком. Характеристика стадій розвитку цивілізації за Ю.Павленком.

ОРГАНІЗАЦІЯ ТА МЕТОДИКА ПІДГОТОВКИ СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ

МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ

Метод навчання, що застосовуються при вивченні дисципліни «Теорії цивілізацій». Метод навчання — взаємопов'язана діяльність викладача та студентів, спрямована на засвоєння студентами системи знань, набуття умінь і навичок, їх виховання і загальний розвиток. У вузькому значенні метод навчання є способом керівництва пізнавальною діяльністю студентів, що має виконувати три функції: навчаючу, виховну і розвиваючу. Складовою методу навчання є прийом навчання. Прийом навчання — сукупність конкретних навчальних ситуацій, що сприяють досягненню проміжної (допоміжної) мети конкретного методу. Чим багатший арсенал прийомів у структурі методу, тим він повноцінніший та ефективніший.

Методи навчання класифікують на: методи готових знань (студенти пасивно сприймають подану викладачем інформацію, запам'ятовують, а в разі необхідності відтворюють її) і дослідницький метод (передбачає активну самостійну роботу студентів при засвоєнні знань: аналіз явищ, формулювання проблеми, висунення і перевірка гіпотез, самостійне формулювання висновків), який найбільш повно реалізується в умовах проблемного навчання. При вивченні дисципліни студенти на лекціях використовують в основному метод готових знань, тоді як на семінарських — дослідницький метод. Саме останній дозволяє закріпити, узагальнити і систематизувати отримані знання.

Залежно від походження інформації виділяють: словесні, наочні та практичні методи; від мети: методи здобуття нових знань, метод формування умінь і навичок, метод застосування знань на практиці, методи творчої діяльності, методи закріплення знань, умінь і навичок, методи перевірки і оцінювання знань, умінь і навичок. На лекціях та семінарах ми використовуємо презентації, адже унаочнення матеріалу покращує рівень сприйняття. Також використовуються і всі інші методи.

ТЕМИ ТА ПЛАНИ СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ (орієнтовний розподіл навчального часу)

Змістовий модуль I Класичні цивілізаційні теорії

Заняття 1. Базові засади «Теорії цивілізацій» (2 години)

1. «Теорії цивілізацій» як наука та навчальна дисципліна, її зв'язок з іншими галузями знань.
2. Періодизація цивілізаційних процесів.
3. Структура цивілізацій та функції теорії цивілізацій.
4. Парадигми теорії цивілізацій.

Індивідуальні творчі завдання

1. Біографічна довідка про автора теорії цивілізації.
2. Опрацювання наукової статті з заданої проблеми.
3. Опрацювання першоджерела (оригінальне першоджерело або хрестоматійний варіант)

Рекомендована література

1. Павленко О. Цивілізація // Політична енциклопедія / редкол.: Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін. — К.: Парламентське видавництво, 2011. — С. 770.

2. Бойченко І. Цивілізація // Філософський енциклопедичний словник / В. І. Шинкарук (голова редколегії) та ін.; Л. В. Озадовська, Н. П. Поліщук (наукові редактори); І. О. Покаржевська (художнє оформлення). — Київ: Абрис, 2002. — С. 704. — 742 с.

3. Семёнов Ю. И. Философия истории. (Общая теория, основные проблемы, идеи и концепции от древности до наших дней). — М.: Современные тетради, 2003. — 776 с. — 2500 экз.

4. Кузык Б. Н., Яковец Ю. В. Цивилизации: теория, история, диалог, будущее: в 2 т. / Б. Н. Кузык, Ю. В. Яковец. — М.: Институт экономических стратегий, 2006. — Т. 1: Теория и история цивилизаций. — 768 с.

5. Пономарёв М. В., Смирнова С. Ю. Новая и новейшая история стран Европы и Америки: учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений: в 3 ч. — М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2000. — Т. 1. — 288 с.

6. Февр Л. Цивилизация: эволюция слова и группы идей // Бои за историю / Февр, Люсьен, Бобович, А. А., Гуревич, А. Я., АН СССР. —

М. : Наука, 1991. — С. 239—281. — 629 с. — (Памятники исторической мысли). *Сравнительное изучение цивилизаций* : хрестоматия / коллект. автор., Ерасов, Борис Сергеевич. — М. : Аспект Пресс, 2001. — 556 с.

7. *Прокофьева Г. П.* Становление категории «Цивилизация» как универсальной единицы анализа исторического процесса : дис. ... канд. филос. наук : 09.00.11. — Хабаровск, 2001. — 141 с.

8. *Космина В. Г.* Проблеми методології цивілізаційного аналізу історичного процесу / В. Г. Космина. — Запоріжжя : ЗНУ, 2011. — 310 с.

9. Цивілізаційний вибір України: парадигма осмислення і стратегія дії. Національна доповідь / ред. кол.: С. І. Пирожков, О. М. Майборода, Ю. Ж. Шайгородський та ін.; ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України. — К.: НАН України, 2016. — 284 с.

10. Цивілізація // Юридична енциклопедія : [в 6-ти т.] / ред. кол. Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) [та ін.] — К. : Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 2004. — Т. 6 : Т — Я. — 768 с.

Заняття 2. Цивілізаційна теорія М.Я. Данилевського (2 години).

1. Концептуальні положення теорії циклічних культурно-історичних типів в історії людства за Данилевським М.Я.
2. Характеристика 13 культурно-історичних типів.
3. Пять законів виникнення, розвитку та загибелі культурно-історичного типу.

Ідивідуальні творчі завдання

1. Біографічна довідка про автора теорії цивілізації.
2. Опрацювання наукової статті з заданої проблеми.
3. Опрацювання першоджерела (оригінальне першоджерело або хрестоматійний варіант)

Рекомендована література

1. *Горбатюк Т. В. Данилова Т. В.* Теорія цивілізацій та гуманітарні проблеми людства: монографія. - Ніжин: Видавець пп Лисенко М.М., 2015.- 640 с.

2. *Данилевский Н. Я.* Россия и Европа: Взгляд на культурные и политические отношения Славянского мира к Германно-Романскому. - СПб.: Издательство «Глаголь», издательство С.-Петербургского университета, 1995. — 514 с.

3. *Ерасов Б.С.* Сравнительное изучение цивилизаций. Хрестоматия: Учебное пособие для студентов вузов. – М.: Аспект Пресс, 1988.- 566с.

4. Історія і теорія світових цивілізацій : підручник / І. В. Довжук, В. Б. Попов, А. І. Атоян, В. В. Вербовський, В. А. Крот. – Луганськ: Східноукр. нац. ун-т ім. В. Даля, 2012. - 1087 с.

5. *Павлов О.І.* Тенденції розвитку цивілізацій у контексті глобалізації. - Одеса : Астропринт, 2011. - 288 с.
<https://pidruchniki.com/85881/kulturologiya/tendentsiyi-rozvitku-tsvivilizatsiy-u-konteksti-globalizatsiyi>

Заняття 3. «Занепад Європи» О. Шпенглера і «Піднесення Заходу» В. Мак-Ніла: спільне і відмінне у визначенні минулого і майбутнього західної цивілізації. (2 години)

I. Цивілізаційна теорія О.Шпенглера:

1. Критика європоцентризму.
2. Виникнення, еволюцію та загибель культур.
3. Портрети аполлонічної, західноєвропейської та інших культур.

II. «Зміна парадигми» В.Мак-Ніла:

1. Розвиток індивідуальних суспільних та культурних традицій.
2. Цілісність історії та взаємопроникнення культур.

Індивідуальні творчі завдання

1. Біографічна довідка про автора теорії цивілізації.
2. Опрацювання наукової статті з заданої проблеми.
3. Опрацювання першоджерела (оригінальне першоджерело або хрестоматійний варіант)

Рекомендована література

1. *Горбатюк Т. В. Данилова Т. В.* Теорія цивілізацій та гуманітарні проблеми людства: монографія. - Ніжин: Видавець пп Лисенко М.М., 2015.- 640 с.
2. *Ерасов Б.С.* Сравнительное изучение цивилизаций. Хрестоматия: Учебное пособие для студентов вузов. – М.: Аспект Пресс, 1988.- 566с.
3. Історія і теорія світових цивілізацій : підручник / І. В. Довжук, В. Б. Попов, А. І. Атоян, В. В. Вербовський, В. А. Крот. – Луганськ: Східноукр. нац. ун-т ім. В. Даля, 2012. - 1087 с.
4. Континент Європа: Наук. зб., присвяч. 80-річчю виходу у світ пр. О.Шпенглера «Занепад Європи» / ред.: Ю. Вільчинський; Львів. нац. ун-т ім. І.Франка. Філософ. ф-т. — Л., 2000. — 173 с.

5. *Мак-Ніл Вільям*. Піднесення Заходу. Історія людської спільноти. – К.: Ніка-Центр, 2011. – 960 с.
6. *Осокіна Ю.* Шпенглер Освальд // Політична енциклопедія. Редкол.: Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін. — К.: Парламентське видавництво, 2011. — с.787
7. *Павлов О.І.* Тенденції розвитку цивілізацій у контексті глобалізації. - Одеса : Астропринт, 2011. - 288 с. https://pidruchniki.com/85881/kulturologiya/tendentsiyi_rozvitku_tsivilizatsiy_u_konteksti_globalizatsiyi
8. *Шпенглер О.* Закат Європи. — М: «Наука», 1993. — 592 с.
9. Шпенглер, Освальд // Філософський енциклопедичний словник / В. І. Шинкарук (голова редколегії) та ін. ; Л. В. Озадовська, Н. П. Поліщук (наукові редактори) ; І. О. Покаржевська (художнє оформлення). — Київ : Абрис, 2002. — С. 725. — 742 с.

Заняття 4. Цивілізаційна теорія А.Дж. Тойнбі (2 години)

1. «Філософічна історія» А. Дж. Тойнбі:
  - а) поле історичного дослідження А. Дж. Тойнбі та його масштаб;
  - б) витоки та еволюція теорії цивілізації А. Дж. Тойнбі.
2. А. Дж. Тойнбі про генезис, розвиток та взаємодію цивілізацій:
  - а) Закон «виклику-відгуку» А. Дж. Тойнбі.
  - б) Світова держава, Вселенська церква та «героїчна доба».
  - в) класифікація цивілізацій та контакти між ними у просторі та часі.
3. Теорія цивілізації А. Дж. Тойнбі як нове розуміння культурно-історичного процесу.

Ідивідуальні творчі завдання

1. Біографічна довідка про автора теорії цивілізації.
2. Опрацювання наукової статті з заданої проблеми.
3. Опрацювання першоджерела (оригінальне першоджерело або хрестоматійний варіант)

Рекомендована література

1. *Галушко К. Ю.* Тойнбі Арнольд-Джозеф // Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. — К.: Наукова думка, 2013. — Т. 10 : Т — Я. — С. 114.

2. Горбатюк Т. В. Данилова Т. В. Теорія цивілізацій та гуманітарні проблеми людства: монографія. - Ніжин: Видавець пп Лисенко М.М., 2015.- 640 с.

3. Ерасов Б.С. Сравнительное изучение цивилизаций. Хрестоматия: Учебное пособие для студентов вузов. – М.: Аспект Пресс, 1988.- 566с.

4. Історія і теорія світових цивілізацій : підручник / І. В. Довжук, В. Б. Попов, А. І. Атоян, В. В. Вербовський, В. А. Крот. – Луганськ: Східноукр. нац. ун-т ім. В. Даля, 2012. - 1087 с.

5. Осокіна Ю. Тойнбі Арнольд Джозеф // Політична енциклопедія. Редкол.: Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін. — К.: Парламентське видавництво, 2011. — с.713.

6. Павлов О.І. Тенденції розвитку цивілізацій у контексті глобалізації. - Одеса : Астропринт, 2011. - 288 с.
https://pidruchniki.com/85881/kulturologiya/tendentsiyi_rozvitku_tsivilizatsiy_u_konteksti_obalizatsiyi

7. Прицак Омелян. Арнольд Джозеф Тойнбі та його твір. — В кн.: Тойнбі, Арнольд. Дослідження історії. Том 2. — К.: Основи, 1995. — С. 363—373.

8. Тойнбі, Арнольд. Дослідження історії. Том 1./Пер. з англ. В. Шовкуна. — К.: Основи, 1995. — 614 с.

9. Тойнбі, Арнольд. Дослідження історії. Том 2./Пер. з англ. В. Митрофанова, П. Тарашука. — К.: Основи, 1995. — 406 с.

10. Тойнбі, Арнольд Джозеф // Філософський енциклопедичний словник / В. І. Шинкарук (голова редколегії) та ін. ; Л. В. Озадовська, Н. П. Поліщук (наукові редактори) ; І. О. Покаржевська (художнє оформлення). — Київ : Абрис, 2002. — С. 640. — 742 с.

Змістовий модуль II. Сучасні цивілізаційні теорії.

Заняття 5. Цивілізаційна теорія Ф.Фукуями (2 години)

1. Концепція «кінця історії» Ф.Фукуями та бачення ним перспектив цивілізаційного діалогу.
2. «Кінець історії та остання людина» Ф. Фукуями.
3. «Державне будівництво: управління та світовий порядок у ХХІ ст.» Ф. Фукуями.
4. «Америка на роздоріжжі: демократія влади та неоколоніальна спадщина» Ф. Фукуями.
5. Критика ідей Ф.Фукуями.

Ідивідуальні творчі завдання

1. Біографічна довідка про автора теорії цивілізації.
2. Опрацювання наукової статті з заданої проблеми.
3. Опрацювання першоджерела (оригінальне першоджерело або хрестоматійний варіант)

Рекомендована література

1. Горбатюк Т. В. Данилова Т. В. Теорія цивілізацій та гуманітарні проблеми людства: монографія. - Ніжин: Видавець пп Лисенко М.М., 2015.- 640 с.

2. Ерасов Б.С. Сравнительное изучение цивилизаций. Хрестоматия: Учебное пособие для студентов вузов. – М.: Аспект Пресс, 1988.- 566с.

3. Історія і теорія світових цивілізацій : підручник / І. В. Довжук, В. Б. Попов, А. І. Атоян, В. В. Вербовський, В. А. Крот. – Луганськ: Східноукр. нац. ун-т ім. В. Даля, 2012. - 1087 с.

4. Павлов О.І. Тенденції розвитку цивілізацій у контексті глобалізації. - Одеса : Астропринт, 2011. - 288 с.
https://pidruchniki.com/85881/kulturologiya/tendentsiyi_rozvitku_tsivilizatsiy_u_konteksti_globalizatsiyi

5. Фукуяма Ф. Конец истории? [Текст] / Ф. Фукуяма// Вопросы философии. - 1990. - № 3. - С. 134-148.

6. Фукуяма Ф. Конец истории и последний человек [Текст] / Ф. Фукуяма. - М.: АСТ, 2007. - 588 с.

Заняття 6. Цивілізаційна теорія Ж.Атталі та К.Санторо (2 години)

1. «Новий світовий порядок» Ж. Атталі.
2. Геоелектроніка «нового світового порядку» за прогнозами Ж. Атталі.
3. Теорія глобального хаосу К. Санторо.

Ідивідуальні творчі завдання

1. Біографічна довідка про автора теорії цивілізації.
2. Опрацювання наукової статті з заданої проблеми.
3. Опрацювання першоджерела (оригінальне першоджерело або хрестоматійний варіант)

Рекомендована література

1. Аттали Жак Краткая история будущего: Мир в ближайшие 50 лет /; [пер. с фр. Е. Пантелеева]. - Санкт-Петербург [и др.]: Питер, 2014. - 285
2. Дугин А. Основы геополитики. - М.: АРКТОГЕЯ-центр, 2000. - 928 с.
3. Мухаев Р.Т. Геополитика.- М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2015.— 840 с. <https://studref.com/476859/politologiya/geopolitika>

Заняття 7. Цивілізаційна теорія С.Хантінгтона (2 години).

1. Критичний аналіз теорії модернізації С. Хантінгтона («Політичний порядок у мінливих суспільствах»).
2. Третя хвиля демократизації як глобальна тенденція кінця ХХ століття («Третя хвиля: демократизація наприкінці двадцятого століття»).
3. Теорія С. Хантінгтона про моделі конфліктів у період після Холодної війни («Зіткнення цивілізацій?», «Зіткнення цивілізацій і перебудова світового порядку»).

Ідивідуальні творчі завдання

1. Біографічна довідка про автора теорії цивілізації.
2. Опрацювання наукової статті з заданої проблеми.
3. Опрацювання першоджерела (оригінальне першоджерело або хрестоматійний варіант)

Рекомендована література

1. Горбатюк Т. В. Данилова Т. В. Теорія цивілізацій та гуманітарні проблеми людства: монографія. - Ніжин: Видавець пп Лисенко М.М., 2015.- 640 с.

2. 2. Ерасов Б.С. Сравнительное изучение цивилизаций. Хрестоматия: Учебное пособие для студентов вузов. – М.: Аспект Пресс, 1988.- 566с.

3. Історія і теорія світових цивілізацій : підручник / І. В. Довжук, В. Б. Попов, А. І. Атоян, В. В. Вербовський, В. А. Крот. – Луганськ: Східноукр. нац. ун-т ім. В. Даля, 2012. - 1087 с.

4.Лісничук О. Гантінгтон (Huntington) Самуель Філіпс // Політична енциклопедія. Редкол.: Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін. — К.: Парламентське видавництво, 2011. — с.128

5. Павлов О.І. Тенденції розвитку цивілізацій у контексті глобалізації. - Одеса : Астропринт, 2011. - 288 с. https://pidruchniki.com/85881/kulturologiya/tendentsiyi_rozvitku_tsivilizatsiy_u_konteksti_globalizatsiyi

6. Хантінгтон С. Столкновение цивилизаций? / С. Хантінгтон // Полис. – 1994. – № 1. – С.33–48.

Заняття 8. Цивілізаційна теорія Ю.Павленка (2 години).

1.Теорії становлення цивілізацій та світового цивілізаційного процесу («Історія світової цивілізації. Філософський аналіз»).

2.Східнослов'янські народи у цивілізаційному контексті.

3. Глобалізація і цивілізаційні зрушення сьогодення.

Ідивідуальні творчі завдання

4. Біографічна довідка про автора теорії цивілізації.

5. Опрацювання наукової статті з заданої проблеми.

6. Опрацювання першоджерела (оригінальне першоджерело або хрестоматійний варіант)

Рекомендована література

1. Павленко Ю.В. М.Є.Горелов, О.П.Моця, О.О.Рафальський. Цивілізаційна історія України // Український історичний журнал. - 2005. - № 6. - С. 214-218.

2. Павленко Юрій. Ієрархічні мережеві структури інтелектуальних співтовариств Давнини: Китай, Індія, Античний світ // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки. - 2009. - 4. - С. 15-32.

3. Павленко Юрій. Теоретико-методологічні засади дослідження етногенезу східнослов'янських народів у цивілізаційному контексті // RUTHENICA. - 2002. - 1. - С. 9-24

4. Павленко Ю.В. Глобалізація і цивілізаційні зрушення сьогодення // Міжнародна економічна політика- №1(2). -2005.- с.100-120.

5. Павленко Ю.В. История мировой цивилизации. Философский анализ. - К.: Феникс, 2002. — 760 с.

6. Павленко Ю.В. Історія світової цивілізації: соціокультурний розвиток людства. Навч. посібник. Вид. 3-тє, стереотип. / Відп. ред. та автор вст. слова С. Кримський. – К.: Либідь, 2001. – 360 с.

КРИТЕРІЇ ОЦІНЮВАННЯ ЗНАНЬ СТУДЕНТІВ З ДИСЦИПЛІНИ «ТЕОРІЇ ЦИВІЛІЗАЦІЙ» Критерії національної оцінки знань студентів

Оцінка «Відмінно» виставляється здобувачу вищої освіти, який систематично працював протягом семестру, показав під час екзамену різнобічні і глибокі знання програмного матеріалу, вміє успішно виконувати завдання, які передбачені програмою, засвоїв зміст основної та додаткової літератури, усвідомив взаємозв'язок окремих розділів дисципліни, їхнє значення для майбутньої професії, виявив творчі здібності у розумінні та використанні навчально-програмного матеріалу, проявив здатність до самостійного оновлення і поповнення знань.

Оцінка «Добре» виставляється здобувачу вищої освіти, який виявив повне знання навчально-програмного матеріалу, успішно виконує передбачені програмою завдання, засвоїв основну літературу, що рекомендована програмою, показав достатній рівень знань з дисципліни і здатний до їх самостійного оновлення та поповнення у ході подальшого навчання та професійної діяльності.

Оцінка «Задовільно» виставляється здобувачу вищої освіти, який виявив знання основного навчально-програмного матеріалу в обсязі, необхідному для подальшого навчання та наступної роботи за професією, справляється з виконанням завдань, передбачених програмою, допустив окремі похибки у відповідях на іспиті і при виконанні іспитових завдань, але володіє необхідними знаннями для подолання допущених похибок під керівництвом науково-педагогічного працівника.

Оцінка «Незадовільно» виставляється здобувачу вищої освіти, який не виявив достатніх знань основного навчально-програмного

матеріалу, допустив принципові помилки у виконанні передбачених програмою завдань, не може без допомоги викладача використати знання при подальшому навчанні, не спромігся оволодіти навичками самостійної роботи.

За місцем, яке посідає контроль у навчальному процесі, розрізняють попередній (вхідний), поточний, рубіжний і підсумковий контроль.

Попередній контроль (діагностика вихідного рівня знань студентів) застосовується як передумова для успішного планування і керівництва навчальним процесом. Він дає змогу визначити наявний рівень знань дня використання їх викладачем як орієнтування у складності матеріалу. Попередній контроль у вигляді перевірки і оцінки залишкових знань проводять також через деякий час після підсумкового іспиту з певної дисципліни як з метою оцінки міцності знань, так і з метою визначення рівня знань з забезпечуючих предметів для визначення можливості сприйняття нових навчальних дисциплін.

Поточний контроль знань є органічною частиною всього педагогічного процесу і слугує засобом виявлення ступеня сприйняття (засвоєння) навчального матеріалу. Управління навчальним процесом можливе тільки на підставі даних поточного контролю. Завдання поточного контролю зводяться до того, щоб:

- виявити обсяг, глибину і якість сприйняття (засвоєння) матеріалу, що вивчається;
- визначити недоліки у знаннях і намітити шляхи їх усунення;
- виявити ступінь відповідальності студентів і ставлення їх до роботи, встановивши причини, які перешкоджають їх роботі;
- виявити рівень опанування навиків самостійної роботи і намітити шляхи і засоби їх розвитку;
- стимулювати інтерес студентів до предмета і їх активність у пізнанні.

Головне завдання поточного контролю - допомогти студентам організувати свою роботу, навчитись самостійно, відповідально і систематично вивчати усі навчальні предмети. Поточний контроль - це продовження навчальної діяльності педагога і педагогічного колективу, він пов'язаний з усіма видами навчальної роботи і має навчити студентів готуватись до перевірки з першого дня занять і кожного дня, а не наприкінці семестру або навчального року. Разом з тим поточний контроль є показником роботи і педагогічного колективу. Звісно, що студенти у семестрі вивчають одночасно до десяти предметів, і не усі викладачі ставлять до них однакові вимоги.

Рубіжний (модульний) контроль знань є показником якості вивчення окремих розділів, тем і пов'язаних з цим пізнавальних, методичних, психологічних і організаційних якостей студентів. Його завдання - сигналізувати про стан процесу навчання студентів для вжиття педагогічних заходів щодо оптимального його регулювання.

Підсумковий контроль являє собою іспит студентів з метою оцінки їх знань і навиків у відповідності до моделі спеціаліста. До підсумкового контролю належать семестрові, курсові і державні іспити, а також заліки перед іспитом. Основна мета іспитів - встановлення дійсного змісту знань студентів за обсягом, якістю і глибиною і вміннями застосовувати їх у практичній діяльності.

Рейтинг здобувача вищої освіти із засвоєння дисципліни у балах переводиться у національні оцінки згідно з таблиці 1 «Положення про екзамени та заліки у НУБіП України» від 27.02.1019 р. протокол № 7 з табл. 1.

Оцінка національна	Рейтинг здобувача вищої освіти, бали
Відмінно	90-100
Добре	74-89
Задовільно	60-73
Незадовільно	0-59

Для визначення рейтингу здобувача вищої освіти із засвоєння дисципліни **R_{дис}** (до 100 балів) одержаний рейтинг з атестації **R_{ат}** (до 30 балів) додається до рейтингу з навчальної роботи **R_{нр}** (до 70 балів): **R_{дис} = R_{нр} + R_{ат}.**

ЗРАЗКИ КОНТРОЛЬНИХ ЗАПИТАНЬ ТА ТЕСТОВИХ ЗАВДАНЬ ДЛЯ ВИЗНАЧЕННЯ РІВНЯ ЗАСВОЄННЯ ЗНАНЬ ЗДОБУВАЧА ВИЩОЇ ОСВІТИ.

ЗРАЗКИ РОЗГОРНУТИХ ЗАПИТАНЬ

1. Теорія локальних цивілізацій і плюрально-циклічний погляд на історію.
2. Цивілізаційна теорія Ж.А.Габіно.
3. Цивілізаційна теорія Г.Рюккерта.
4. Культурно-історичний тип як самобутня цивілізація (за Данилевським).
5. Цивілізаційний розвиток людства (за Данилевським).

6. Взаємовідносини Західна цивілізація-Росія (за Данилевським).
7. Морфологія культури О.Шпенглера.
8. Культура і цивілізація (За Шпенглером)
9. Розвиток і криза культури за Шпенглером.
10. Методика дослідження А.Тойнбі.
11. Життєвий цикл цивілізацій у концепції А. Тойнбі.
12. Генезис цивілізацій А.Тойнбі.
13. Теорія «кінця історії» Ф.Фукуямі.
14. Теорії історичного розвитку за Ф.Фукуямі.
15. Рівні розвитку демократії за Ф.Фукуямі.
16. Мондіалізм та неомондіалізм.
17. Геоекономіка» Ж.Атталі.
18. Посткатастрофічний мондіалізм К.Санторо.
19. Теорія конфлікту цивілізацій С.Хантінгтона.
20. Цивілізації в сучасному світі за Хантінгтоном.
21. Причини та рівні конфліктів.
22. Дискусії навколо теорії Хантінгтона.
23. Вклад Ю.Павленка в розвиток цивілізаційної теорії.
24. Цивілізаційна ойкумена за Ю.Павленком.
25. Характеристика стадій розвитку цивілізації за Ю.Павленком.
26. Теорії цивілізацій як наука та навчальна дисципліна, її зв'язок з іншими галузями знань.
27. Періодизація цивілізаційних процесів історії людства.
28. Структура цивілізацій.
29. Функції теорії цивілізацій.
30. Парадигми теорії цивілізацій.

ПРИКЛАД ТЕСТОВИХ ЗАВДАНЬ ДЛЯ КОНТРОЛЮ ЗНАНЬ

1. Основна праця О.Шпенглера:

1	«Присмерк Європи»
2	«Росія та Європа»
3	«Підручник світової історії в органічному викладі»
4	«Досвід про нерівність людських рас»
5	«Старий і юнак»

Правильна відповідь: 1.

2. Вперше термін «цивілізація» вжив:

1	П'єр Сомон Балланш
2	Ежен Бюрнуфа
3	Олександр фон Гумбольдт
4	Жозеф Марі де Местра
5	Шарль Ренув'є

Правильна відповідь: 1.

3. Уперше термін «локальна цивілізація» з'явився у науковому дослідженні:

1	О. Шпенглера
2	М. Данилевського
3	Ю.Павленка
4	Ш. Ренув'є
5	С.Хантінгтона

Правильна відповідь: 4.

4. Основоположниками теорій локальних цивілізацій вважають:

1	Ж.Атталі та К.Санторо
2	М. Данилевського
3	С.Хантінгтона
4	Ф.Фукуямі
5.	Ж.А.Габіно та Г.Рюккерта

Правильна відповідь: 5.

5. Центром усіх виниклих цивілізацій Ж.Гобіно вважав:

1	аріїв
2	єгиптян
3	індійців
4	еллінців
5	китайців

Правильна відповідь: 1.

6. Яке слово пропущене в реченні?

О.Шпенглер визначив останню неминучу фазу всякої _____ культури терміном _____ .	(у _____ бланку відповідей подати одним словом)
--	---

Правильна відповідь: цивілізація

7. Визначте твердження, що мають відношення до наукової спадщини А.Тойнбі:

1	Головна праці «Дослідження історії»
2	Автор теорії «кінця історії»
3	Автор праці «Присмерк Європи»
4	Виділив 21 цивілізацію
5	«жодна з цивілізацій не охоплює все людство»

Правильна відповідь: 1, 4, 5.

8. На думку Хантінгтона С. в минулому конфлікти відбувались між:

1	племенами
2	правителями
3	націями
4	ідеологіями
5	статями

Правильна відповідь: 2, 3, 4.

9. Встановіть відповідність між цивілізаційними теоріями та їх ознаками:

1) теорія кінця історії	а) західні цінності приведуть до формування _____ ліберальної демократії
2) геоекономіка	б) поділ людства на три раси: білу, жовту, чорну
3) теорія культурно-історичних типів	в) історичний процес – сума паралельних процесів розвитку цивілізацій/культурно-історичних організмів
4) теорія Гобіно	г) існує 13 культурно-історичних типів розвитку цивілізації
5) теорія локальних цивілізацій	д) основа геополітики- економічна реальність в її відношенні до _____

	простору
--	----------

Правильна відповідь: 1-а, 2-д, 3-г, 4-б, 5-в

10. Встановіть відповідність між теоріями та їх авторами:

1) геоекономіка	А) Ф.Фукуямі
2) футурологічна геополітична теорія	Б) Ж.Атталі
3) цивілізаційна теорія генезису цивілізацій	В) Карло Санторо
4) теорія конфлікту цивілізацій	Г) А.Тойнбі
5) теорія кінця історії	Д) С.Хантінгтон

Правильна відповідь: 1-б, 2-в, 3-г, 4-д, 5-а

Змістовий модуль I.
КЛАСИЧНІ ТЕОРІЇ ЦИВІЛІЗАЦІЙ

**Лекційне заняття 1: Цивілізаційна теорія Ж.А.Габіно
та Г.Рюккерта**

Теорія локальних цивілізацій і плюрально-циклічний погляд на історію. Цивілізаційна теорія Ж.А.Габіно.. Цивілізаційна теорія Г.Рюккерта.

Теорія локальних цивілізацій і плюрально-циклічний погляд на історію. У ХІХ столітті європейські історики, отримавши перші відомості про східні суспільства, дійшли висновку, що між суспільствами, які перебувають на стадії цивілізації, можуть існувати якісні відмінності. Це дозволило їм говорити не про одну *цивілізацію*, а про кілька *цивілізацій*. Втім уявлення про культурні відмінності між європейською та неєвропейськими культурами з'явилися ще раніше: наприклад, російський дослідник І. М. Іонов трактує заяви італійського філософа Джамбатісти Віко (1668—1744) про те, що «імператор китайський надзвичайно культурний», як зародок уявлень про існування особливої китайської цивілізації, а значить, і про ймовірну множинність цивілізацій. Проте, ані в його роботах, ані в творах Вольтера і Йоганна Готфріда Гердера, які виражали ідеї, споріднені ідеям Віко, поняття *цивілізація* не було чільним, а поняття *локальна цивілізація* не вживалося взагалі.

Вперше слово *цивілізація* використане в двох значеннях у книзі французького письменника та історика П'єра Симона Балланша «Старий і юнак» (1820). Пізніше таке саме його вживання зустрічається Ежена Бюрнуфа «Нарис про палі» (1826), в роботах відомого мандрівника і дослідника Олександра фон Гумбольдта, Жозефа Марі де Местра і ряду інших мислителів. Використанню другого значення слова *цивілізація* посприяв французький історик Франсуа Гізо («Історія цивілізацій в Європі»(1828), «Історія цивілізацій у Франції» (1829), який неодноразово застосовував термін у множині, хоча залишався вірним лінійно-стадіальній схемі історичного розвитку.

Уперше термін *локальна цивілізація* з'явився в роботі французького філософа Шарля Ренув'є «Керівництво до давньої філософії» (1844). Серед цивілізацій Ш. Ренув є виділяє первинні, вторинні, третинні.

Основоположниками плюрально-циклічних теорій, або теорій локальних цивілізацій, вважають Ж.-А. де Гобіно (1816-1882 рр.) і Г. Рюккерт (1823-1875 рр.), які наголошували, що історичний процес є сумою паралельних процесів розвитку цивілізацій/культурно-історичних організмів, які мають власну історію виникнення, розвитку та загибелі.

Паралельно з поняттям цивілізації розвивалося поняття культури. Спочатку вони були дуже близькі. Деякі мислителі говорили, наприклад, про народи безкультурні, напівкультурні і культурні, що в загальному і цілому відповідало поділу на дикунів, варварів і цивілізованих людей. Але в подальшому стали вважати, що на відміну від цивілізації культурою мають всі народи. Поряд з поняттям про культуру взагалі стало формуватися поняття про культури (локальні культури).

Цивілізаційна теорія Ж.А.Гобіно. Ж.-А. де Гобіно досліджував історію цивілізацій, аналізуючи діяльність окремої людини, поєднання матеріальних потреб, духовного життя і соціального існування.

У книзі французького письменника та історика Жозефа Гобіно «Досвід про нерівність людських рас» (1853—1855) виділяється 10 цивілізацій (індійську, єгипетську, ассирійську, еллінську, китайську, італійську, німецьку, аллеганську, мексиканську і андську), кожна з яких проходить свій власний шлях розвитку. Виникнувши, кожна з них рано чи пізно гине, і західна цивілізація не є винятком. Однак мислителя абсолютно не цікавили культурні, соціальні, економічні відмінності між цивілізаціями: його хвилювало лише те загальне, що було в історії цивілізацій, — піднесення і падіння аристократії. Тому його історико-філософська концепція має непряме відношення до теорії локальних цивілізацій і пряме до ідеології консерватизму.

У своїй головній роботі — «Досвід про нерівність людських рас» (1853-1855) - де Гобіно висунув теорію, згідно з якою соціальна нерівність між народами пов'язана з їхніми біологічними особливостями або якостями. Рід *homo sapiens* Гобіно розділив (за кольором шкіри) на три великі раси: білу, жовту і чорну — серед котрих найбільш пристосованою у соціальному і культурному плані була визначена біла раса (після неї - жовта).

Центром усіх виниклих цивілізацій Гобіно вважав аріїв — аристократичну білу підрасу (індоєвропейців). За теорією де Гобіно арії (індоєвропейці), приходячи під час міграцій в інші країни, підкоряли

місцеве населення і для управління ним, утворювали перші державні інститути (таким чином виникали цивілізації). Занепад цивілізацій де Гобіно пояснював порушенням арійської аристократією законів еволюції й змішування аріїв з місцевим населенням.

Раси, на його думку, відрізняються сталістю і незнищенністю фізичних і духовних рис; біла раса перевершує інші в фізичній силі, красі, завзятості і т. д. Але найголовніший критерій місця в расовій ієрархії - це інтелект.

Реальне існування трьох «чистих» расових типів Гобіно відносить до далекого минулого. Таким чином, «чистих» первинних рас давно вже не існує, і в сучасну епоху мають місце расові типи, незліченна безліч разів змішані між собою. Поняття «раса» у Гобіно виходить з вузьких антропологічних визначень, отримуючи символічний сенс.

Гобіно прагне виявити внутрішні, «природні закони, що керують соціальним світом», які володіють незмінним характером. Такими двома законами, по Гобіно, є закони відштовхування і притягання між людськими расами. Як конкретизації цих «законів» виступає фатальний феномен змішання розділених рас і їх незліченних комбінацій. Змішання являє собою необхідним джерело виникнення і розвитку цивілізацій (з обов'язковою участю «білої» раси), але воно ж надалі є причиною їх виродження.

Теза про згубний характер расових змішань визначає антиколоніальну позицію Гобіно, так як колоніальні захоплення, на його думку, сприяють змішуванню і, отже, виродженню європейської цивілізації.

У трактуванні долі цивілізацій фаталізм у Гобіно тісно пов'язаний з песимізмом. Він констатує виродження європейської цивілізації і пророкує її близький кінець. Гобіно заперечує існування суспільного прогресу і вважає, що європейська цивілізація багато в чому рухається по шляху регресу.

Жозеф Артюр де Гобіно вважається основоположником расистських теорій, тому що вперше дав обґрунтування ідеї нерівності людей через різницю вроджених біологічно-расових особливостей.

Гобіно був по суті першим в XIX столітті, хто в розгорнутому вигляді сформулював об'єктивну тезу про расову нерівність як принцип історичного розвитку, відобразивши таким чином суб'єктивну духовну оцінку рівності як ідеї принизливої для людини. Гобіно ототожнював рівність з торжеством посередності, усередненості, однаковості, сірості. Таким чином, расизм у Гобіно - невід'ємна складова частина

його елітістського світогляду. Всі види рівності здатні викликати огиду, але расова нерівність представляється найбільш фундаментальним, вихідним і первинним, з неї, на думку Гобіно, виникають всі інші ієрархії.

Центральна проблема, яку Гобіно ставить і прагне вирішити в своїй головній праці, - це проблема занепаду і загибелі різних цивілізацій. Спочатку в концепції Гобіно в якості основного предмета розгляду і головного суб'єкта історичного процесу виступає раса, або, що для Гобіно є синонімом, етнічна група. На його думку, не соціальні інститути визначають життєдіяльність рас (етнічних груп), але, навпаки, раси визначають соціальні інститути. Інститути, які не узгоджуються з глибинними тенденціями раси, які не прищеплюються, якщо не відбувається расового змішання.

Внаслідок цього Гобіно заперечує цивілізуючу роль світових релігій, наприклад, християнства, яке, будучи сприйнято самими різними народами, не може саме по собі похитнути їх глибинних характеристик і нахилів.

У трактуванні походження людських рас Гобіно тяжіє до полігенетичної концепції, згідно з якою різні раси мають різне походження. Однак свою прихильність полігенетичним концепціям він висловлює дуже обережно.

Цивілізаційна теорія Г.Рюккерта. Г.Рюккерт у двохтомному “Підручнику світової історії в органічному викладі”(1857) характеризував культурні типи за критерієм ступеня розвитку від вищого до нижчого, заперечував їх рівноцінність і самодостатність, з існуючих виокремив західноєвропейський тип, лінію розвитку якого вважав загальнолюдською та магістральною, східно-християнський, арабський, китайський, індійський.

Німецький історик Генріх Рюккерт прийшов до висновку, що історія людства — не єдиний процес, а сума паралельно протікаючих процесів культурно-історичних організмів, які неможливо розташувати на одній лінії. Німецький дослідник вперше звернув увагу на проблему кордону цивілізацій, їхнього взаємовпливу, структурних відносин. Разом з тим Рюккерт продовжував розглядати весь світ як об'єкт впливу Європи, що зумовило наявність у його концепції реліктів ієрархічного підходу до цивілізацій, заперечення їх рівноцінності і самодостатності.

Він одним з перших, якщо не першим спробував теоретично поставити і вирішити проблему суб'єкта історичного процесу, що з

неминучістю передбачало зосередження уваги на соціоісторичних організаціях і їх системах.

Соціальні одиниці, на які розпадається людство, Г. Рюккерта іменує історичними або культурно-історичними організаціями, історичними або культурно-історичними індивідами (індивідуальностями), а також культурними типами. В якості таких індивідів у нього виступають то держави, то народи, то групи держав і народів. Сам він каже, що історико-культурні індивіди можуть мати складну будову: один великий індивід може складатися з декількох менших. Скільки-небудь чіткого переліку культурно-історичних організацій Г. Рюккерта не дає. З нині існуючих він виділяє п'ять вищих «культурних типів»: німецько-християнський (західноєвропейський), східно-християнський (слов'янський), арабська (ісламський), індійський і китайський.

Кожен культурно-історичний індивід має свою власну історію. Він виникає, розвивається і рано чи пізно зникає. Тому історія людства - це не єдиний процес, а сума паралельно протікаючих процесів розвитку культурно-історичних організацій, або індивідів, які неможливо розташувати на одній лінії. Існує не одна лінія, не одна нитка історичного розвитку, а безліч ліній, безліч ниток. Людство є не реальна, а лише уявна єдність.

В цілому Г. Рюккерт явно схилився до висновку, що не існує ні людства як єдиного цілого, ні світової історії як єдиного процесу. І в той же час він не зважувався довести свою думку до логічного кінця. Суперечачи собі, він одночасно говорить про людський прогрес, про загальні стадії культури. В результаті він розміщує культурні типи взагалі, вищі культурні типи зокрема на різних щаблях розвитку. Найменш розвинений з числа останніх індійський тип, більш прогресивний китайський тип, ще вище стоїть арабська, наступний - східно-християнський, а найвищий - германо-християнський.

Як стверджує Г. Рюккерт, хоча існує кілька ниток історичного розвитку, але одна з них виділяється, переважає над іншими. Це - лінія розвитку Західної Європи в новий час. Західноєвропейський тип більше відповідає загальній ідеї людства, в більшій мірі втілює в собі загальнолюдське. У зв'язку з цим він ставить питання про залучення неєвропейських народів до західноєвропейської культури, про їх європеїзацію.

Лекційне заняття 2. Цивілізаційна теорія М.Я. Данилевського

Культурно-історичний тип як самобутня цивілізація. Цивілізаційний розвиток людства. Взаємовідносини Західна цивілізація-Росія.

Культурно-історичний тип як самобутня цивілізація. М.Я. Данилевський (1822-1885) - російський філософ, культуролог, автор концепції культурно-історичних типів, що була представлена в роботі "Росія і Європа: Погляд на культурні і політичні відносини слов'янського світу до германо-романського". Спираючись на значний історичний матеріал, М.Я. Данилевський відмовився від ідеї про єдину лінію розвитку світової культури та переосмислив сутність культурно-історичного прогресу. Він заперечує загальновизнаний в історичній науці поділ світової історії на давню, середню та нову, а також існуючий поділ людства на частини світу: Захід і Схід, або ж Європу і Азію - поділ штучний, оскільки передбачає прогресивний Захід і відсталий Схід, що невірно, бо у всіх частинах світу є країни, які здатні до розвитку, і не слід приписувати потенціал виключно Заходу. На Сході, як зазначає М. Я. Данилевський, також були дуже розвинені країни, приклад чого Китай. Н. Я. Данилевський пропонує власне бачення розвитку людства. З цією метою вводить у культурологічну теорію нове поняття - "культурно-історичний тип як самобутня цивілізація", що виражає собою своєрідну соціокультурну цілісність, автономне культурне утворення. Кожний культурно-історичний тип, згідно з М.Я. Данилевським, наділений певним своєрідним планом соціального, політичного, релігійного, наукового, художнього та історичного розвитку. Цивілізація, згідно з його концепцією, це пік розвитку, відносно короткий час, протягом якого народи виявляють свій духовний потенціал.

Цивілізації мають свою долю, своє призначення, свою історію. Стадії цивілізацій: змужніння, дряхлення і загибель, класифікуються як первинні, одноосновні, двохосновні, об'єднавчі. Хід історії виражається в зміні витісняючих один одного культурно-історичних типів. Вивчаючи світову історію культури, він виділив 13 культурно-історичних типів: 1) єгипетський, 2) китайський, 3) *ассірійської-вавилано-фінікійський, халдейський* або давньосемітський, 4) індійський, 5) іранський, 6) єврейський, 7) грецький, 8) римський, 9) арабський, *новосемітський* або аравійський, 10) *германо-романський* або європейський, 11) перуанський, 12) мексиканський, 13) слов'янський.

Найбільшу увагу приділяв германо-романському та слов'янському типам цивілізацій. Обмежував час функціонування (цикл) будь-якого культурного типу терміном у півтори тисячі років, і поділяв його на три періоди: 1) етнографічний - відбувається формування народу, його мови (1000 років); 2) державний - створюються атрибути державності (400 років); 3) творчий, цивілізаційний - період розквіту творчої діяльності народу (50—100 років). Заперечував спадковість культурних засад від однієї цивілізації до іншої. Виступав за об'єднання всіх слов'ян у Всеслов'янську федерацію на чолі з Росією зі столицею в Царграді (Константинополі). До новоутвореної федерації мали увійти як Наддніпрянська Україна, так і Галичина та Угорська Русь. В політичному плані теорія Данилевського обґрунтовувала ідеї панславізму.

Деякі з народів, на його думку, ще не досягли цивілізаційного рівня, наприклад слов'яни, цей тип знаходиться ще в стадії "дитинства". У наші дні прийшов час для розвитку слов'янської раси в самобутній культурний тип. Мексиканську та перуанську культуру він вважав такими, що не завершили свій розвиток. Данилевський критично сприйняв ідею про особливе місце та роль європейського культурно-історичного типу в контексті буття світової культури, його виключного статусу як еталону для інших цивілізацій. На думку М.Я. Данилевського, в історії людства існували незалежні від європейської цивілізації культурно-історичні типи, які досягали значних успіхів у своєму культурному розвитку. Жодна із існуючих цивілізацій не може розглядатися як вища точка культурного розвитку; крім того, більшість цивілізацій досягли значних успіхів не в усіх сферах культури, а лише в одній або декількох. Так, наприклад, римська цивілізація досягла висот у сфері права та політики, а грецька - в естетичній сфері та філософії, семітська - в релігії, китайська - в області практичного влаштування життя; індійська - у сфері уяви, фантазії і містики.

Данилевський зробив припущення, що життя цивілізації обмежене, один культурно-історичний тип змінює інший. Буття кожної цивілізації неповторне, деякі з них існували виключно ізольовано від інших, деякі проявили себе як "спадкоємниці" ранніх культурних традицій. Він вважав, що ізольованість не сприяє реалізації прогресивних ідей у культурі - саме ізольованість китайської та індійської культур стала підґрунтям східного традиціоналізму та консерватизму.

Всяка значна цивілізація являє собою якесь своєрідне утворення, вибудоване за власним генеральному плану, тобто кожний культурно-

історичний тип має свій власний, відмінний від інших, задум організації. Своєрідність культурно-історичних типів визначають чотири чинники: релігійний, культурний, політичний та суспільно-економічний. Якщо в основі кожного з них лежить один переважний чинник, то це характеризує його як **одноосновний культурно-історичний тип**. Н. Я. Данилевський відзначає особливі досягнення кожної цивілізації в конкретній сфері: мистецтво, розвиток прекрасного було переважним плодом грецької цивілізації; право і політична організація держави-римської; розвиток релігійної ідеї єдиного істинного Бога - плодом цивілізації єврейської. Всі ці цивілізації він відносить до одноосновним. За германо-романським культурно-історичним типом П. Я. Данилевський встановлює назва **двоосновного політико-культурного типу**, оскільки в ньому високого рівня досягли наука і промисловість, але також і мистецтво, "хоча народи Європи і повинні поступитися пальмою першості грекам за ступенем досконалості досягнутих результатів, вони, однак, - зауважує вчений, - значно розширили його область і проклали нові шляхи".

М.Я. Данилевський у своїй роботі "Росія і Європа" сформулював **п'ять основних законів** виникнення, розвитку та загибелі культурно-історичного типу:

- будь-який народ, що належить до однієї мовної групи, утворює культурно-історичний тип, якщо він духовно здатний до історичного розвитку та пройшов стадію дитинства;

- для справжнього культурного розвитку народ повинен досягти політичної незалежності;

- основні засади одного культурно-історичного типу не передаються іншому типу; кожний культурний тип створює власні засади розвитку;

- цивілізація тільки тоді досягає розквіту, коли різні народи, які складають її, утворюють федерацію або політичну систему держав; тобто для реалізації справи високої культури необхідний різноманітний етнографічний матеріал.

- розвиток культурно-історичних типів за своєю сутністю нагадує життя рослин, у яких період зростання є тривалим і невизначеним, проте період цвітіння та період плодоношення відносно короткі. Досягнувши розквіту, цивілізація вичерпує свої сили і каменіє, стає схильною до нерозв'язних протиріч, внутрішніх конфліктів і втрати віри.

М. Я. Данилевський не наполягає на непорушному здійсненні цієї схеми, відзначаючи, що часто явища одного і того ж порядку переплітаються, доповнюють один одного, що на проходження цих періодів впливають різноманітні зовнішні фактори, які можуть цьому перешкодити. Один з прикладів - це культурний тип Ірану, який, спонукання прийняти форму державності, внаслідок боротьби з туранськими племенами, ніколи не переходить на ступінь цивілізації. Причини він вбачає в тому, що на нього впливають древнесемитські цивілізації, а також надають руйнівний вплив македоняне, араби і монголи.

Оскільки кожна цивілізація своєрідна, жодна з них не може пишатися тим, щоб вона представляла вищу точку розвитку, в порівнянні з попередніми їй або сучасними. Кожна з цивілізацій досягає максимального розвитку своїх потенційних можливостей: так, грецький світ дійшов до крайньої межі досконалості щодо ідеї краси, тому народи європейського культурного типу пішли по іншому напрямку, шляхом аналітичного вивчення природи, і створили позитивну науку, рівної якій немає ні в якій іншій цивілізації.

Уподібнення життя народу рослинному світу вже мало місце у попередників М. Я. Данилевського, і в цьому першість йому не належить. Ці його погляди можна віднести до циклічних поглядів на розвиток історії, мали місце ще в глибоку давнину.

Ключовим моментом в концепції Данилевського є циклічність цивілізаційного процесу. На відміну від Тойнбі і Шпенглера, Данилевський не зосереджує своєї уваги на ознаках занепаду чи прогресу, але збирає великий фактологічний матеріал, що дозволяє за безліччю історичних особливостей побачити повторюваність соціальних порядків.

Отже, "Росія і Європа" - це заперечення лінійного розвитку історії; погляд на історію як на ізольовані в часі і просторі, відособлені культурно-історичні типи (цивілізації), що знаходяться в безперервній боротьбі один з одним і зовнішнім середовищем. Європа і Росія - різні світи, чужі один одному. Розподіл народів історії: позитивні творці історії; негативні творці історії; народи і племена, що залишилися етнографічним матеріалом. Відсутність всесвітньої історії, всесвітньої культури.

Заслуга Данилевського полягає в тому, що він одним із перших досліджував цивілізації під кутом зору їх множинності, а не в контексті розвитку західноєвропейської цивілізації. Американський

культуролог, антрополог, етнолог ХХ ст. А. Л. Кребер, відзначив, що "заслуга Данилевського в тому, що він переніс центр тяжкості з імперії на цивілізацію", і що "він зумів сформулювати проблему природи цивілізації і спадкоємності між ними приблизно в тій формі, в якій вона існує до сьогоднішнього дня". На думку Н.Н.Страхова - історика і сучасника Н. Я. Данилевського, книга, "не обмежується Росією і Європою, або навіть більш широкими предметами - слов'янським світом і світом германо-романським. Вона містить у собі новий погляд на всю історію людства, нову теорію Загальної історії".

Теоретичні здобутки М.Я. Данилевського були позитивно оцінені О. Шпенглером, який створив свою оригінальну концепцію локальних культур.

Цивілізаційний розвиток людства. Для цивілізаційного підходу, основи якого заклав Н. Я. Данилевський, характерне прагнення зовсім відмовитися від ідеї культурної (а не технічного) прогресу як сходження від нижчих рівнів соціальної і культурної організації до вищих, замінивши його іншим розумінням прогресу - як розкриття всіх потенційних можливостей цієї цивілізації. Саме таке розуміння прогресу ми знаходимо у Н. Я. Данилевського, який писав, що прогрес полягає не в тому, щоб іти все в одному напрямку (в такому разі він швидко б припинився), а в тому, щоб виходити все поле, що становить поприще історичної діяльності людства, в усіх напрямках". Картина людської культури постає у нього як строката палітра фарб, які змінюють один одного. Не володіючи необхідною кількістю матеріалу, він в основному звертається до прикладів з античної культури, підносячи її над усіма іншими. "У всіх відносинах основи римської життя завершили коло свого розвитку, дали всі результати, до яких були здатні, і нарешті зжились - розвиватися далі було нічому. Довелося йти зовсім не звідти, де зупинився Рим, - по своєму шляху він дійшов вже до межі, його же не преїдеши; і, щоб було куди йти, треба було почати з нової точки відправлення і йти в іншу сторону, в якій, як виявилось, відкритий простір було обширніше; але і воно, зрозуміло, не нескінченно, і цієї ходи буде межа, його же не преїдеши. Так завжди було, так завжди і буде. Кому судилося знову йти, також повинен буде відправлятися з іншої точки і йти в іншу сторону". Така позиція Н. Я. Данилевського, безперечно, може бути названа "плюралістичною", однак не можна визнати того факту, що кожна цивілізація має тільки один життєвий цикл.

При зміні напрямку М. Я. Данилевський зазначав неминучість кардинальної перебудови психічних сил людини, складу розуму,

почуттів і волі. "Щоб поступальний рух взагалі не припинилося життя всього людства, необхідно, щоб, дійшовши в одному напрямку до певної міри досконалості, почалося воно з нової точки результату і йшло іншим шляхом". У цьому зв'язку він не відкидає процесу спадкоємності культур, а навпаки, підкреслює необхідність взаємного впливу. Народи кожного культурно-історичного типу не втратилися; результати їх праці залишаються власністю всіх інших народів, досягають цивілізаційного періоду свого розвитку, і праця ця повторювати нема чого. Так, у свій час Рим, і Візантія вичерпали свої творчі сили і повинні були передати свою спадщину новим народам. Спадкоємцями Риму з'явилися германці, спадкоємцями Візантії-слов'яни. Таким чином збагачується культура людства. Тому спадкоємні культурно-історичні типи мають безперечну перевагу перед тими, які позбавлені такої можливості і тому названі Н. Я. Данилевським "відокремленими".

Заслуга Н. Я. Данилевського в тому, що він стосується проблеми взаємодії цивілізацій, показуючи, що воно може бути і плідним, і руйнівним. Багато народів мали задатки до розвитку і утворення цивілізацій, однак вони були придушені іншими, більш сильними племенами або вже сформувалися цивілізаціями, залишившись на рівні етнографічного матеріалу. Впливають один на одного і сформувалися культурно-історичні типи, які отримали у Н. Я. Данилевського характеристику як "спадкоємні". Дослідник підкреслює, що при наступності основні риси одного культурно-історичного типу не передаються іншому, і вважає, що можна говорити лише про вплив.

При цьому він описує, яким чином відбувається цей вплив. Найпростіший спосіб - пересадка з одного місця на інше за допомогою колонізації. Таким чином финикийці передали свою цивілізацію Карфагену, греки - в Південній Італії і Сицилії, англійці - Північній Америці та Австралії. Інша форма розповсюдження цивілізацій - щеплення. Вона не приносить користі того, до чого прищеплюється, ні у фізіологічному, ні в культурно-історичному сенсі. Як підкріплюючого приклад він наводить виникнення Олександрії "на єгипетському дереві". І про результати цього дійства надає судити читачам. Третій спосіб впливу цивілізацій на цивілізацію подібний до впливу поліпшеного харчування на організм тварин. До такого роду впливу Н. Я. Данилевський зараховує вплив Греції на Рим, а спільно Риму і Греції - на германо-романської Європи. Він уточнює, що такий тип впливу сприяє засвоєнню чужого досвіду, зокрема - висновків, методів, технічних прийомів зі сфери промисловості і мистецтв - всього

того, що стоїть поза сфери народності. Це запозичення гранично обмежена, воно корисно більшою чисть для порівняння, з тим, щоб лише відтінити власну самотність культурно-історичного типу.

Н. Я. Данилевський не обмежується описом лише позитивних форм взаємодії між цивілізаціями і вказує і на причини руйнівного впливу: "Народи, які належать до одного культурно-історичного типу, мають природну схильність розширювати свою діяльність і свій вплив, наскільки вистачить сил і засобів. Це природне честолюбство необхідно приводить в зіткнення народів одного культурного типу з народами іншого. Така позиція Н. Я. Данилевського з приводу цивілізаційного розвитку людства.

Взаємовідносини Західна цивілізація-Росія. Згідно теорії Н. Я. Данилевського, саме велика кількість результатів європейської цивілізації в ХІХ ст. є ознака того, що та творча сила, яка їх виробляє, вже почала упадати, почала спускатися по шляху свого перебігу. Оцінюючи хід європейської цивілізації, він вважає, що се творчі творчі сили вже близько 150 або 200 років тому вступили на спадну бік свого шляху. Тепер настав час плодоношення. Автор вельми поетично характеризує його: "Жнива це, або збір плодів, або вже збір винограду; пізнє літо, рання або вже пізня осінь, - сказати важко; але, у всякому разі, те сонце, яке збудовувало ці плоди, перейшло за меридіан і вже схиляється до заходу".

Вчений розглядає особливий шлях розвитку Росії у співвідношенні з Заходом, причому в контексті передбачуваного формування слов'янського культурно-історичного типу. Він вважає, що, якщо слов'яни мають право на культурно-історичну самотність, то треба зізнатися, що вони мали нещастя народитися зі своїми вимогами у досить несприятливе для таких домагань час. Початок взаєминам між Росією і Європою поклав Петро Великий, який зробив щеплення європейської цивілізації до російської дичку. Але, як зазначає Н. Я. Данилевський, відомі результати: ні самотньої культури не зросла па російської ґрунті, ні чужоземне нею не засвоїлось і не проникло далі поверхні суспільства. Коли Захід перебував у апогеї свого цивілізаційного величі і блиску його йшов у всі кінці землі, всі освітлював та зігрівав виходять з нього світлом і теплотою, зручне чи було це час для скромних задатків нової культури, нової цивілізації? - відповідь на це питання цікавить автора.

На думку П. Я. Данилевського, тепер розвиток самотньої слов'янської культури не тільки взагалі необхідно, але своєчасно, при цьому "боротьба з Заходом-єдиний рятівний засіб". Слов'янському

типу в зв'язку з його культурною самобутністю має бути, на думку російського мислителя, стати повним чотирьохосновним культурно-історичним типом. Крім того, саме в російській народі слов'янський тип, як вважає вчений, найбільш сильно виражений.

З цих суджень Н. Я. Данилевського слід, що його погляди не безперечні. Зауважимо, що в останні роки здійснено кілька перевидань "Росії і Європи" з передмовами різних авторів; також вийшло досить багато книг, присвячених творчості мислителя. У всій цій літературі, поряд з дійсно ґрунтовною науковою інтерпретацією його творчості, можна знайти і таку, яка викликає серйозні заперечення. Тому, звертаючись до спадщини Н. Я. Данилевського, слід, крім визнання його заслуги в закладанні основ цивілізаційного підходу в культурології, бачити і його історичну обмеженість.

Лекційне заняття 3. Цивілізаційна теорія О.Шпенглера

Морфологія культури О.Шпенглера. Культура і цивілізація. Розвиток і криза культури за Шпенглером.

Морфологія культури та методологія О.Шпенглера. Концепція О. Шпенглера (1880-1936) вважається однією із найяскравіших в системі філософського знання XIX-XX століть. Основна праця О. Шпенглера - "Присмерк Європи". Саме в ній автор виклав основні положення нової теорії культури. Вивчаючи особливості соціокультурної ситуації кінця XIX - початку XX століть, він виступив із різкою критикою європейського раціоналізму та теорії безперервного прогресу людства. Для О. Шпенглера світова історія не є єдиним процесом, що невинно розвивається. В такому загальному вигляді її взагалі важко досягнути. Тому, на думку О. Шпенглера, історія культури може бути представлена лише як сукупність локальних культур, що виникають послідовно. Кожна з них у своєму розвитку підпорядкована чітким закономірностям. Закономірність проявляється в тому, що кожна культура проходить стадії народження, розвитку, розквіту та занепаду. Саме ця ідея складає ядро концепції історичних циклів. Таким чином, О. Шпенглер заперечує лінійно-прогресистський підхід до розуміння світової історії та пропонує нову модель культурного буття людства. Фундаментальними категоріями в його концепції стають "культура" і "цивілізація", які набувають специфічного звучання: він розділяє та протиставляє ці поняття.

Розкриваючи особливості культури, О. Шпенглер підкреслює, що культура - це органічна система духовно-соціальних орієнтирів, що мають здебільшого ціннісну основу, завдяки чому вона здатна піднести людину над буденністю. Існуючи як локальна, кожна культура є унікальною та неповторною, вона має свою національну основу. Локальна культура ізольована від інших локальних культур, її своєрідність визначається присутньою в ній "душею". "Душа" - це генетичний код культури, саме вона обумовлює винятковість кожної конкретно існуючої культурної форми. Культура стає своєрідним символічним вираженням душі, саме через культурні феномени душа може себе реалізувати та проявити.

Визнання локального характеру культури дозволило Шпенглеру зробити висновок про відсутність загальної спрямованості історичного процесу та наголосити на абсурдності самого поняття "людство". Життя культури, за Шпенглером, - це безперервний процес народження та загибелі ряду культурних форм, що являють собою своєрідні надбіологічні організми, неповторні та унікальні за своєю сутністю.

Кожна локальна культура після народження та розквіту починає вичерпувати внутрішні резерви своєї душі, і на цьому етапі культура переходить у цивілізацію.

Для О. Шпенглера цивілізація є необхідним завершальним етапом розвитку культури. Перехід культури в цивілізацію знаменує собою перехід від творчості до механізму. Основними ознаками цивілізації стають: закостеніння суспільства, послаблення традицій та релігії, урбанізація, засилля техніки, занепад мистецтва, формування масової культури.

Отже, **цивілізація - це культура**, яка реалізувала свої цілі. У масштабах світової культури О. Шпенглер виділив вісім великих культур, які досягли зрілості: єгипетську, індійську, вавілонську, китайську, греко-римську, візантійську, майя, західноєвропейську. Історія, таким чином, розпадається на низку незалежних, неповторних замкнених локальних культур, які мають виключно індивідуальну долю. Шпенглер відмовився від ідеї європоцентризму, підґрунтям якої була теза про Європу як центр світового культуротворення. Історія культури - це єдність розмаїття усіх проявів життя.

Кожний з виділених ним культурних світів має ідентичний життєвий цикл, що нагадує життєвий цикл організму: зародження, зростання, розвиток» занепад і загибель. Тому у кожній культурі виділяють — дитинство (варварство первісного суспільства), юність (початок розвитку політичної організації, мистецтва й науки), зрілість (розквіт усіх важливих сфер суспільного життя) і старість з її неодмінним супутником — смертю. Натуралістичний погляд на історію позначається навіть на Шпенглеровій концепції внутрішньої деталі окремо взятої культури, адже послідовність фаз у межах кожної культури має в собі не більше історичності, ніж наступність у декількох фазах життя комахи: яєчко, лялечка, личинка, імаго (дорослий індивід). Кожна фаза будь-якій культурі Шпенглера автоматично переходить у наступну, як тільки настає її час. Фіксованим є не лише цикл фаз, а й час, призначений для нього.

Ідеї О. Шпенглера сприяли розвитку нового напрямку в культурології, саме його теоретичні положення утворюють фундамент для більшості сучасних культурологічних досліджень.

Свій метод О. Шпенглер називає методом порівняльної морфології; згодом, аналізуючи його методологію, дослідники називають його компаративистом¹. Застосування компаративістського методу наочно ілюструють таблиці, в яких О. Шпенглер вказує на

співвіднесеність різних культурних подій в окремих локальних, віддалених у значному часу одна від одної культурах. Тим самим він намагається встановити однаковість у проходженні окремих етапів свого розвитку в кожній культурі: "У ведичному, гомерівському і китайському ранньому часу - з їх фортецями і замками, з лицарством і пануванням феодалів - ми вбачаємо повну картину готики, а "епоха великих протекторів" (Минджу, 685-591) цілком відповідає часу Кромвеля, Валленштейна, Рішельє і найдавніших античних змагань". Правда, деякі аналогії у О. Шпенглера страждають натягнутістю, часом неточністю, на що вказували його численні опоненти.

Автор пояснює особливе значення використовуваного ним поняття "одночасні": "Я називаю "одночасними" два різних факту, які, кожен у власній культурі, відбуваються в точно те ж - відносному - стані і мають в точності відповідає значення". Тому він прагне довести, що всі без винятку великі творіння і форми релігії, мистецтва, політики, суспільства, господарства, науки одночасно виникають, завершуються і згасають у всій сукупності культур.

На те, що нелегко аналізувати науковий метод Шпенглером, вказував А. Л. Кребер, який писав, що "Шпенглер занадто мало схожий на вченого-історика, щоб приводити справжні докази. Він - догматик інтуїтивистського спрямування, одержимий бажанням вибудувати завершену систему. Факти, які не вкладаються в систему, він зазвичай просто не помічає.

Культура і цивілізація. Концепція О. Шпенглера побудована на принциповому розрізненні понять "культура" і "цивілізація". Терміном "цивілізація" О. Шпенглер визначив останню, неминучу фазу всякої культури. "Якщо мета досягнута, якщо ідея, вся повнота внутрішніх можливостей здійснена і зовнішньо реалізована, культура раптово кам'яніє, вона помирає, її кров згортається, а сили виявляються підірваними - вона робиться цивілізацією. Цивілізація як виключно техніко-механічне явище протилежна, на його переконання, культурі як царству органічно життєвому. Цивілізація у О. Шпенглера є вираженням відмирання цілого як організму, загасання одушевляючої його культури. Використовуючи свій метод порівняльної морфології, він знаходить, наприклад, спільність між подіями китайської і західноєвропейської культурами і часом вступу їх у цивілізаційний період: "Коли у 441 р. носій титулу імператора династії Чжоу став пенсіонером "східного герцога", а в 1792 р. стратили, "Людовіка Капета", в тому і іншому випадку це означало, що культура перейшла в цивілізацію". Стадією цивілізації, О. Шпенглера, закарбовується будь-

яка виділена їм культура, але його більше всього цікавить західноєвропейська. Аналізуючи духовний клімат Заходу, О. Шпенглер приходиться до висновку, що подібно тому, як свого часу загинула греко-римська культура, зараз в'яне західна культура: "Ми самі вже сьогодні ясно відчуваємо у собі і навколо себе найбільш ранні ознаки свого власного, абсолютно аналогічного за течією і тривалості явища, яким належать перші століття наступного тисячоліття, а саме "занепаду Заходу"". З цього випливає, що захід Заходу О. Шпенглер відчував в перші століття 2000 р. і що процес цей буде ознаменований перемогою техніки над духовністю, світових міст над провінцією.

Отже, О. Шпенглер прийшов до ствердження неминучості кризи будь-якої культури. Його ретроспективний аналіз, перспективи ж досить похмурі для людства, прогрес - це омана. Він вірно помітив проблематичність розвитку і використання техніки в сучасному світі, першим побачив універсальність науково-технічного відчуження. Проте, відкидаючи спрощене європоцентристське тлумачення історії, він в той же час втрачає універсально-гуманістичний погляд на світ.

Один з опонентів О. Шпенглера П. А. Сорокін неодноразово спростовував у своїх роботах погляди свого попередника щодо неминучості смерті будь-якої культури, зокрема - західної. Він писав, що ні одному з прихильників таких теорій не вдалося показати, коли і як помирає дане суспільство і що означає смерть суспільства і культури взагалі. "У всіх відносинах теорії, про яких йде мова, - це прості аналогії, що складаються з невизначених термінів, неіснуючих універсалій, безглуздих заявок. Вони ще менш переконливі, стверджуючи, що західна культура досягла останньої стадії старіння і зараз знаходиться в передсмертній агонії". Позиція П. А. Сорокіна полягала в тому, що західна культура переживає перехідний період, коли "одна форма культури і суспільства (чуттєва) зникає, а інша форма лише з'являється", і що цей перехідний період повинен викликати до життя нові творчі сили у новій інтегральній формі, настільки ж значною, як всі п'ять століть ери чуттєвої культури".

Суперечливі погляди О. Шпенглера згодом стали предметом осмислення і дискусій культурологів, визначивши шляхи подальшого розвитку концепції локальних цивілізацій.

Розвиток і криза культури за Шпенглером. Німецький соціолог О. Шпенглер у книзі "Присмерк Європи" показав розбіжності і несумісності між культурою і цивілізацією. Книга Шпенглера мала величезний успіх, хоч сама концепція філософа була піддана різкій критиці. Цивілізацію О. Шпенглер вважав ознакою смерті культури,

оскільки вона спирається на стереотипи, шаблони, масове копіювання, а не на творчість нового, незнаного. Цивілізація є вершиною культури і одночасно фазою занепаду та розпаду культурно-історичного типу.

Культура, на думку О. Шпенглера, як живий і зростаючий організм дає простір для розвитку мистецтв, літератури, творчого розквіту неповторної особистості й індивідуальності. У цивілізації ж немає місця для художньої творчості, у ній панує техніка і бездушний інтелект, вона нівелює людей, перетворюючи їх у безликих істот.

Кризи в культурі не є випадковим покаранням, епізодом в її долі чи жорстоким вироком. Як ми бачимо в світовій культурі супроводжують всю історію. Культура не здатна розвиватися вічно за єдиною універсальною схемою. У її розвитку наступають складності, колізійні феномени. Вони можуть, як вважає Шпенглер, свідчити тільки про закінчення часу даної культури. Ніякого переродження культури не бути не може. Криза – то сигнал до кінцевої загибелі.

На думку Шпенглера, криза культури - це звичайне входження її процвітання в її заключну цивілізаційну стадію. Ось чому римляни були варварами, які не розпочали великий підйом культури, а завершили його. «Бездушные, без всякой способности и философии и искусству, с животными инстинктами, с исключительной погоней за материальным успехом, римляне стоят на границе между эллинской культурой и ничем».

Криза в розумінні Шпенглера є не стадія перед новим процвітанням, а завершення циклу, кінцеве згасання культури. Перехід від культури до цивілізації в його трактовці в античному світі припадає на 5 ст., а на Заході-на 19 ст. Всі великі конфлікти світобачення, політики, мистецтва, науки, почуття проходять під знаком протилежності культури і цивілізації. Дух грошей проникає всі історичні форми народного буття. Власне мистецтво стає спортом.

Криза закономірна, але не в тім, що готується попереднім духовним досвідом, відчуття його колізійності. За Шпенглером можна сказати, що феномен кризи можна вважати законом всесвітньої історії. Задача дослідника полягає в тому, що за сумою зовнішніх фактів відшукати закономірність. Отже, криза-це не констеляція випадкових обставин, які залежать від національних настроїв, особистісних впливів і економічних тенденцій.

«На великий кризис, - відмічає Шпенглер, - указывает несметное множество страстно дебатированных вопросов и взглядов, которые высказываются в тысячах книг и заявлений, но всегда остаются

разрозненными, разобщенными и приуроченными к ограниченному углу зрения специальной области, ввиду чего возбуждают, тяготят, но не могут быть устранены. Сами они известны, но мало известна их тождественность».

Освальд Шпенглер стверджував, що у західно європейців виникло відчуття, ніби ми не всі «людство». «Несомненно, что не только для первобытного человека, но и для человека некоторых высших культур не существовало всемирной истории, не существовало мира как истории». На противагу місцевому просвітителю Гердеру, який обґрунтовує ідею «світової історії», О.Шпенглер саме через відкинення цієї ідеї пояснює самотність сучасної культури.

Культури, за Шпенглером, володіють внутрішньою герметичністю, вони не чують одна одну. Тому антична людина нічого не засвоїв з вавилонської і єгипетської культур, хоча він добре знав хронологію, календар і інтенсивне відчуття вічності і мізерності теперішнього моменту.

Не тільки в Європі, а й в масштабах Землі культура різнилася до взаємної чужості. Індійська культура, в якій ідея браманської нирвани є надзвичайно яскравим визначенням неісторичної душі, ніколи не мала, за Шпенглером, навіть слабого почуття часу. Індійці забували все; єгиптяни нічого не могли забути. Звідси висновок Шпенглера: “Всесвітня історія” є наш, а не “загальнолюдський” образ світу. “И может быть, когда угаснет цивилизация Запада, носителями которой мы являемся, то более не появится уже культура и, стало быть, человеческий тип, для которого «всеминарная история» есть одно из форм и одно из содержаний космического сознания”.

Образ всесвітньої історії, пояснює Шпенглер, є неперевірений духовний стан. Західні історики бачили рух людства від стародавності до середньовіччя і потім до Нового часу. Але ця схема не відображала рух людства, не дозволяла зрозуміти її справжнє місце в системі всесвітньої історії, тобто всезагальної історії вищого людства. Вона виникла як продукт творчості гностики, тобто семітичного, головним чином сирійсько-іудейського, світосприйняття римської імператорської епохи. В це коло розгляду не входить ні індійська, ні навіть єгипетська історія.

Особливо різко відкликався Шпенглер про поняття людства. Так, народи живуть на землі, але вони опиняються в різночасовому просторі. Адже культури живуть і вмирають. Це відбувається в різних ареалах. “Людство” є пустий звук. Як тільки цей фантом щезає з

кругозору проблем історичної форми, як в той же час впливає вражаюче багатство дійсних форм.” Культури, це живі істоти вищого ґатунку, ростуть абсолютно безцільно, як квіти у полі.

За Шпенглером, всесвітня історія – ілюзія, створена раціоналізмом. Культури гинуть не передаючи нічого одна одній. Вони позбавлені загального зв'язку і змісту. Крім того, вони абсолютно не проникливі. Але навіть сам Шпенглер у своїй книзі привів вражаючі ілюстрації, які свідчать про те, що культури все ж чують одна одну. Шпенглер рельєфно описував десятки загинувших культур. Піфагор розумів єгиптян. Середньовіччя прийняло від античності християнство. Відродження виявило сприйняття античності. Все це свідчить про те, що ідея універсальності історії не безґрунтовна.

У кожній культурі, зазначає О. Шпенглер, превалує певний тип діяльності. Так, у давньогрецькій культурі характерною рисою виступає художньо-естетична практика, в римській - політично-правова, візантійсько-арабській - релігійна, західно-європейській - промислово-технічна тощо.

Кожна культура, за О. Шпенглером, проходить у своєму розвитку чотири фази: 1) становлення, або "дитинство"; 2) розвиток, або "юність"; 3) розквіт або "зрілість"; 4) занепад і смерть або "старість". Кожна культура має свою долю й тривалість життя, яке становить 1000 - 1500 років. Потім культура вмирає, а сліди від неї залишаються у формі цивілізації. Аналізуючи причини кризи західноєвропейської ("фаустівської") культури, вчений акцентує увагу на надмірно раціоналістичній і вкрай прагматичній діяльності людей, що є передвісником смерті культури на зламі XX і XXI ст., після чого вона трансформується в європейську цивілізацію.

Лекційне заняття 4. Цивілізаційна теорія А.Дж. Тойнбі.

Методика дослідження А.Тойнбі. Життєвий цикл цивілізацій у концепції А. Тойнбі. Генезис цивілізацій А.Тойнбі.

Методика дослідження А.Тойнбі. Протягом всієї основної своєї праці «Дослідження Історії» Тойнбі притримується своєї методики.

Будь-яке поняття, введене ним, не дається а priori, а виникає з необхідністю з множини підібраних прикладів. Багато сутностей, введених Тойнбі, не мають чітких формулювань, а стають зрозумілими лише після вивчення великої кількості історичних прикладів. Так, наприклад, одне з найважливіших понять теорії Тойнбі Виклик-Відповідь не дається формально, а будується на великому числі конкретних прикладів.

Такий стиль викладу думок має як свої гідності так і хиби. З одного боку, великий фактичний матеріал є гарним підкріпленням постулатів теорії Тойнбі. З іншого боку, нечіткість формулювань припускає неоднозначність інтерпретації і найчастіше утрудняє розуміння деяких положень його теорії.

Одиниця виміру – цивілізація. Перед тим, як говорити про теорію циклів цивілізацій, необхідно зрозуміти, що ж Тойнбі розуміє під поняттям «цивілізація», або, іншими словами, що є «одиницею виміру» історичного буття. Виходячи з того, що будь-яка країна, політична спілка і т.д. Повинні розглядатися не самі по собі, а виходячи «історичного контексту», Тойнбі приходять до таких висновків про «атом, на якому варто зосередити свою увагу історика»:

- Цивілізації «являють собою ... товариства з більш широкою протяжністю як у просторі, так і в часу, чим національні держави, міста-держави або будь-які інші політичні спілки»;
- Саме цивілізації повинні розглядатися істориками;
- Цивілізації порівняні один з одним;
- Жодна з цивілізацій не охоплює всього людства;
- Спадкоємність у розвитку цивілізацій набагато менше, чим спадкоємність між фазами розвитку однієї цивілізації.

Проводячи аналіз історії, Тойнбі виділяє **двадцять одну** цивілізацію, коли-небудь, що існувала на Землі (дана цифра змінюється по ходу книги). На даний момент їх залишилося **п'ять** (не рахуючи дві реліктові):

- Західна християнська;

- Православна християнська;
- Ісламська;
- Далекосхідна;
- Індуїстська.

Між деякими з цих цивілізацій існують родинні відношення, наприклад, західна християнська і православних християнська, що знаходяться один з одним у «сестриних» відношеннях, відбуваються з еллінської цивілізації. Цивілізації, крім цього, взаємодіють один з одним і можуть впливати один на одного. Така точка зору в корені суперечить точці зору Шпенглера, відповідно до котрої цивілізації є замкнутими в собі сутностями, не спроможними зрозуміти один одного і витікаючими не одна з іншою.

Проте Тойнбі також глибоко не приймає і концепцію «єдності цивілізації», пояснюючи її, як і Шпенглер, гіпертрофованим почуттям євроцентризму сучасних істориків: «Західні історики ... вважають, що в даний час уніфікація світу на економічній основі Заходу більш-менш завершена, а виходить, як вони думають, завершується уніфікація і по інших напрямках. По-друге, вони плутають уніфікацію з єдністю, перебільшуючи в такий спосіб роль ситуації, що історично склалася зовсім нещодавно і дозволяючи не поки говорити про створення єдиної Цивілізації, тим більше ототожнювати її з західним товариством».

Життєвий цикл цивілізацій у концепції А. Тойнбі. Стадії циклу. Який же життєвий цикл цивілізацій у концепції Тойнбі? Чи визначені терміни їхнього життя або ніщо не забороняє розвиватися цивілізації як завгодно довго. От як відповідає Тойнбі на ці питання. Кожна цивілізація проходить на своєму життєвому шляху такі стадії: Стадія зародження - генезис. Цивілізація може виникнути або в результаті мутації примітивного товариства або на руїнах «материнської» цивілізації. За стадією генезису впливає стадія росту, на якій цивілізація з зародку розвивається в повноцінну соціальну структуру.

Під час росту цивілізацію постійно підстерігає небезпека переходу в стадію надламу, що як правило (але не обов'язково!) заміняється стадією розпаду. Розпавшись, цивілізація або зникає з особи Землі (єгипетська цивілізація, цивілізація Інків) або дає життя новим цивілізаціям (еллінська цивілізація, що породила через усесвітню церкву західне і православне християнство). Варто відразу відзначити, що в цьому життєвому циклі немає тієї фатальної обумовленості розвитку, що є присутнім у циклі цивілізації Шпенглера.

Якщо в Шпенглера цивілізація - це живий організм, що із необхідністю росте, дозріває, в'яне і, нарешті, умирає, те Тойнбі відходить від трактування цивілізації, як якийсь неподільної сутності, рахуючи що «товариство не є і не може бути нічим іншим, крім як посередником, за допомогою якого окремі люди взаємодіють між собою. Особистості, а не товариства створюють людську історію».

Така інтерпретація товариства дозволяє відповісти на запитання про обумовленість розвитку: якщо всі індивідууми, що складають дане товариство, зможуть перебороти надлам у душі, те і товариство в цілому може вибратися зі стадії надламу. «Надлами цивілізацій не можуть бути результатом повторюваних або поступальних дій сил, що знаходяться поза людським контролем». Звідси випливає, що Тойнбі відхиляє долю в питаннях розвитку цивілізації, рахуючи, що останнє слово завжди залишається за людиною.

Виділивши основні стадії розвитку цивілізації, необхідно відповісти на запитання: що ж є «мотором» цивілізації, що змушує примітивне товариство, що жило стаціонарно протягом багатьох тисяч років, якось прокинутися і почати безупинне поступальне прямування; чи є що-небудь єдине, що стоїть за всіма стадіями розвитку цивілізацій?

У пошуках цього першопринципа Тойнбі приходить до концепції Виклику-та-Відповіді. Не знайшовши детермінованих, «неживих» причин зародження і розвитку цивілізацій, Тойнбі вводить через міф про спокусу тварі Божої Дияволом і наступним перетворенням що спокушається через утвір Господнє протиріччя в якості основного рушійного механізму історії.

На першому етапі Диявол (Виклик) виводить систему з рівноважного і пасивного стана Ін у збуджений і активний стан Ян. Відповіддю на виклик повинний бути або ріст - «перехід у більш високий і більш зроблений з погляду ускладнення структури» стан, або смерть, програш. Вийшовши на новий щабель, система знову виводиться з рівноваги і так далі доти, поки на черговий виклик не знайде адекватної відповіді.

Виклики можуть бути як зовнішніми (стимули, необхідні для генезиса цивілізації) так і внутрішніми (творчий порив генія, розвиток науки). Причому системі потрібно лише початкова наявність зовнішніх стимулів, що потім у міру розвитку системи перетворюються у внутрішні виклики. Саме таке динамічне, що прогресує протиріччя і є запорукою розвитку цивілізації й індивідуумів, її складових.

Як уже говорилося вище, деякі з викликів можуть одержувати гідні відповіді, у той час як інші можуть залишитися і без відповіді. Якщо суворість виклику буде посилюватися до безкрайості, чи гарантується тим самим безкінечне збільшення енергії, вкладеної у відповідь на що кидається виклик? Тойнбі відповідає на цей запитання цілком логічно: найбільше стимулюючий вплив робить виклик середньої сили. Слабкий виклик не може змусити систему перейти на якісно новий рівень, у той час як надмірно сильний виклик може просто її зруйнувати.

Як же виглядає концепція Виклику-і-Відповіді в застосуванні до цивілізації і до аналізу її розвитку? Кому призначається виклик - товариству в цілому, або кожній людині окремо? Як уже згадувалося, система Тойнбі антропоцентрична в тому змісті, що в ній товариству приділяється місце поля дії, а не носія творчої сили. Тому і виклики призначаються насамперед людям. Тут Тойнбі стоїть на позиції французького філософа Анрі Бергсона: «Ми не віримо в «несвідомий» чинник Історії, так називані «великі підземні плинні думки», на які так часто посилаються, можливо лише тому, що великі маси людей виявилися потягненими кимось одним, особистістю, висунутої з загального числа.

Немає потреби повторювати, що соціальний прогрес обумовлюється насамперед духовним середовищем товариства. Стрибок відбувається тоді, коли товариство вирішується на експеримент; це означає, що товариство або піддалося переконанню, або було викликане кимось, але саме кимось. Проте більшість членів товариства інертне і пасивно і незручно дати гідну відповідь на удари долі. Щоб товариство змогло відповісти на виклик, у ньому необхідно наявність Особистостей, надлюдей. Саме вони спроможні дати відповідь, саме вони спроможні повісти за собою всіх інших.

Хто вони - ці надлюди? Тойнбі вказує, що ними можуть бути як окремі люди (Ісус, Мухамед, Будда) так і соціальні групи (англійські нонконформісти). У будь-якому випадку товариство розколюється на дві взаємодіючі частини: на творче, що несе в собі потенціал меншості і основну інертну масу. Яким же уявою спроможність творчої меншості дати відповідь на виклик перетворюється у відповідь усього товариства? За твердженням Бергсона, «потрібно подвійне зусилля. Насамперед із боку окремих особистостей, націлених на новаторський шлях, і поряд із цим - всіх інших, готових сприйняти цю новацію і пристосуватися до неї.

Цивілізованим можна назвати лише те товариство, у котрому ці зустрічні зусилля злилися воедино. По суті, друга умова більш важко для виконання. Наявність у товаристві творчої особистості - чинник необхідний і достатній для зародження процесу... Проте для відповідного прямування потрібні визначені умови, при яких творча особистість може захопити за собою інших». Який механізм взаємодії творчої меншості і пасивної більшості? Тойнбі назвав цей механізм «мимесис» - соціальна імітація.

Мимесис з'являється в людини задовго до вступу товариства у фазу розвитку. Його можна бачити й у товариствах із примітивним укладом і в розвинутих цивілізаціях. Проте дія мимесиса в цих двох випадках прямо протилежно: якщо в примітивних товариствах мимесис, висловлюючись у звичаях і імітації старійшинам, спрямований у минуле і є гарантом стабільності товариства, то при вступі товариства на шлях цивілізації мимесис в основному спрямований на творчу меншість, приходячи в такий спосіб сполучним ланка між активними і пасивними його членами.

Отже, для успішної відповіді на виклик необхідно наявність у товаристві таких чинників: у товаристві повинні бути присутні люди, спроможні зрозуміти виклик і дати на нього відповідь; більшість повинна бути готова до прийняття даної відповіді, тобто, грубо говорячи, «дозріти» для відповіді. Надалі буде показано, як концепція Виклику-і-Відповіді і взаємодія Меншості-Більшості виявляють себе на кожній із стадій розвитку цивілізації.

Генезис цивілізацій А.Тойнбі. Генезис. Тойнбі виділяє два шляхи виникнення цивілізацій: через мутацію примітивного товариства і через відчуженість пролетаріату від правлячої меншості цивілізацій, що раніше існували. Як і впливало очікувати, в обох випадках Тойнбі пояснює генезис за допомогою концепції Виклику-і-Відповіді, відкидаючи при цьому як расові теорії, що постулюють різноманітну силу різних рас, так і сприятливі природні умови, які нібито являються заставою виникнення цивілізацій.

Помічаючи, що природні умови можуть впливати на характер цивілізації, він проте говорить, що для успішного зародження необхідно поява Виклику - стимулу. Тойнбі виділяє основні стимули, що можуть позитивно уявою вплинути на успішний генезис цивілізації.

Стимул природного середовища:

- Стимул марної землі;

- Стимул нової землі.

Стимул оточення:

- Стимул удару (реакція на напад);
- Стимул тиску («форпост»);
- Стимул обмеження (бідність, рабство, національна дискримінація).

Як, очевидно, з приведеного вище списку, стимули можуть бути як природними, так і соціальними. Саме поява стимулюючого впливу з боку природи або навколишніх народів здатне вивести примітивне товариство зі стаціонарного стана і змусити його почати розвиватися. Стверджуючи своє припущення, Тойнбі аналізує велика кількість різноманітних цивілізацій і в кожному випадку знаходить такий стимул.

Серед усіх стимулів хотілося б виділити стимул нової землі, а точніше, його різновид - стимул заморської міграції. Він не тільки спонукає товариство почати розвиватися, але і спонукає робити це на принципово новій основі: «Інший позитивний ефект, що виникає в ході іспиту заморською міграцією, ставиться до області політичної. Укладається принципово новий тип політичної системи - республіка, у котрої сполучний елемент - договір, а не кривність».

Що стосується зародження цивілізації з надр материнської цивілізації, те тут Тойнбі також використовує концепцію Виклику-і-Відповіді. Правляча меншість, що більше не є творчою меншістю, не здатне дати відповідь на виклик, що коштує перед товариством і руйнує його. Тоді в середовищі пролетаріату виникає нова творча меншість, дійсно спроможне дати відповідь. Поступово мимесис народних мас перенаправляється на нову творчу меншість, що надалі призводить до зародження нової цивілізації. Таким чином, утворення цивілізацій даного типу відбувається через нездатність старої меншості дати успішну відповідь на виклик, що коштує перед ним.

Ріст. Приступаючи до аналізу стадії росту в цивілізації Тойнбі, необхідно зрозуміти, що він вважає критерієм росту. Насамперед, територіальна експансія ні в якій мірі не є показником розвитку цивілізації. Територіальне розширення звичайно супроводжується кровопролитними війнами і свідчить скоріше не про ріст цивілізації, а про регрес.

Захоплення чужих територій найчастіше говорить про нездатність товариства справитися з внутрішнім викликом. «Товариство, що

переживає спад, ринеться відсунути день і час своєї смерті, направляючи усю свою життєву енергію на матеріальні проекти гігантського розмаху, що є не що інше, як прагнення обдурити агонізуючу свідомість, приречена власною некомпетентністю і долею на загибель». Тойнбі відмовляється також у якості ознаки росту приймати і ріст влади над природою.

Прогрес у техніку і технології найчастіше викликаний не загальним розвитком товариства, а замовленням військових, що свідчить знову ж про надлам. Крім того технічний прогрес може призводити до ідолізації його як єдиного критерію розвитку цивілізації і зневазі духовною сферою розвитку людини. Про який прогрес може йти промова, якщо останні досягнення науки використовуються для знищення собі подібних? «Вплив Людини на сили Добра і Зла зросло неймовірно з освоєнням нових джерел енергії, але це, на жаль, не додало Людині мудрості або чесноти, не переконало його в тому, що в царстві людей милосердя більш цінно, чим годинний механізм.

Суть же прогресу, по Тойнбі, полягає в законі прогресуючого спрощення - етерифікації. Зміст його полягає в тому, що прогресуюча система повинна переходити до «енергій усе більш і більш елементарним, тонким і що досягається лише за допомогою абстрактних категорій». Закон етерифікації виявляє себе багатозначно. Сюди потрапляє як частина і розвиток техніки, і прямування мистецтва від пластики до музики.

Проте для Тойнбі, як людини віруючого, найбільше важлива релігійна етерифікація: «Поступове сходження Релігії до Богів з усе більш ясно обкресленою особистістю і більш чітко визначеними відношеннями між собою означає в кінцевому рахунку абсорбцію в поняття якийсь єдиної божественної особистості; і це у свою чергу викликає перехід від зовнішнього до внутрішнього уявлення про Бога, перехід Релігії від статичності до динаміки». Етерифікація неминуче веде до «переносу поля дії» - переходові з макрокосму в мікркосм. Протиріччя Людина-Природа поступово перетворюється в протиріччя Людин-Людина, зовнішній виклик перетворюється у внутрішній.

Якщо спочатку розвитку цивілізації людині припадає в основному відповідати на виклики Природи, то в міру розвитку основними стають соціальні протиріччя: боротьба між класами, релігійні, національні питання. На рівні людини ріст означає всю меншу залежність від фізіологічних потреб і весь прогресуючий вплив моральних проблем. «Ріст означає, що особистість, що росте, або цивілізація ринеться створити своє власне оточення, породити свого власного спокою і

створити своє власне поле дії. Іншими словами, критерій росту - це прогресивне прямування в напрямку самовизначення».

Як же відбувається прямування цивілізації по шляху прогресу? Рахуючи мікрокосм первинним чинником, Тойнбі говорить, що ріст цивілізації обумовлюється змінами у внутрішньому світі індивідуума. Але ці зміни можуть відбутися в душі не будь-якої людини, а лише у творчої меншості. Відповіддю на виклик у даному випадку є перехід Особистості на більш високий рівень розвитку.

Проте переважна частина товариства залишається там же де і була. У такий спосіб виникає ще одне дуже важливе протиріччя «меншість-більшість». Більшість може наблизитися до меншості шляхом механізму мимесису. Проте немає ніяких гарантій того, що це відбудеться. Звідси виникає небезпека відриву однієї соціальної групи від іншої. З ростом цивілізації ця прірва стає усе ширше і ширше, що зрештою може призвести до надламу цивілізації: виклику, на який меншість уже не здатне дати адекватної відповіді.

У результаті росту кожна цивілізація проходить свій унікальний шлях розвитку. При цьому досвід, отриманий кожній цивілізацією, також унікальний. Цим Тойнбі пояснює розходження цивілізацій. Ніж сильніше розвита дана цивілізація, тим неповторніший пройдений нею життєвий шлях і тем сильніше несхожа вона на інші. У такий спосіб у міру росту цивілізацій виникає їхня диференціація, що позначається на світогляді індивідуумів, культурі, мистецтві.

На відміну від Шпенглера, що пояснює розходження цивілізацій (у Шпенглера - культур) розходженням прафеноменів - первинних символів, що лежать в основі кожної цивілізації, Тойнбі вбачає споконвічна внутрішня єдність усіх цивілізацій, розходження яких викликані неповторністю життєвого шляху кожної цивілізації: «Різноманіття, подане в людській природі, людської життя і соціальних інститутів - це штучний феномен і він лише маскує внутрішню єдність».

Надлам. Одним з основних постулатів теорії Освальда Шпенглера є те, що товариства суть живі організми. А разом так, то кожне товариство проходить через стадії, обов'язкові для будь-якого організму: народження, росту, зів'янення і смерті. Проте, як було показано, Тойнбі відхиляє цю точку зору, розглядаючи товариство лише як поле дії індивідуумів. Де ж тоді варто шукати причину надламів цивілізацій?

Як уже говорилося, процес росту цивілізації - це постійна боротьба. З одного боку, ця взаємодія між викликами і творчою меншістю, з іншої сторони це постійне протиріччя між меншістю і відсталю масою. Надлам може відбутися по різноманітних причинах. Можливо, що на черговий виклик активна частина просто не зможе дати адекватну відповідь.

Інша причина може критися в природі мимесиса. Мимесис, спрямований у майбутнє означає відмова від звичаїв. У такий спосіб система стає слабко збалансованою і схильною катаклізмам. Не маючи достатньо чіткої й однозначної відповіді на питання про причини надламу, Тойнбі приносить велика кількість прикладів надламів, із яких можна вичленувати декілька груп:

- Відмова більшості від мимесису. Під час катаклізмів більшість може загубити віру в ідеали меншості і, не маючи стримуючих традицій, надається в «підвішеному» стані, що неминуче веде до хаосу.
- Помилка меншості, виражена в пасивності після ряду власних перемог. Товариство з такою меншістю існує до першого катаклізму, що виводить систему з «сплячого» рівноваги.
- Ізоляція правлячої меншості від товариства і, як слідство, виродження.
- Ідолопоклонство - «інтелектуальне і морально ущербне і сліпе обожнювання частини замість цілого, тварі замість Творця і часу замість Вічності». У цю категорію потрапляє дуже широкий спектр надламів. Зокрема, сюди потрапляє сучасна техногенна західна цивілізація, спартанська цивілізація, що поклала себе на вівтар бога Війни.

Як, очевидно, спектр небезпек, що підстерігають цивілізацію на шляху її розвитку, дуже широкий. Проте настання надламу і загибелі не є неминучим. Завжди є шанс виходу з тупикової ситуації.

Розпад. Стадія розпаду, по Тойнбі, є серією невдалих відповідей на той самий виклик, що призвів до надлома цивілізації. У соціальному плані на стадії розпаду відбувається розщеплення товариства на трьох складові:

- Правляча меншість, більше товариство, що не є творчою силою, але чіпляється посилено за владу. З метою утримання влади воно створює універсальну державу.
- Внутрішній пролетаріат, що не довіряє більш правлячій меншості. Його відповідною реакцією є створення всесвітньої церкви.

- Зовнішній пролетаріат. Він виявляє себе у варварських набігах на ослаблену цивілізацію.

У духовній сфері розпад товариства призводить до розколу в душі. «Розкол у душах людей виявляється в найрізноманітніших формах. Він торкає поведінку, почуття, життя в цілому. У період розпаду товариства кожний виклик зустрічає в душах людей прямо протилежний відгук - від абсолютної пасивності до крайніх форм активності... В міру наростання соціального розпаду альтернативні рішення стають усе більш відсталими, полярними і більш значимими по своїх наслідках».

Розкладання товариства супроводжується повним розпадом правлячої верхівки і появою нової творчої меншості, що вийшли з пролетаріату. Саме цю меншість здатне утворити нову цивілізацію. Єдиний позитивний вихід - «перетворення», тобто створення пролетаріатом нової релігії, що спирається на принципово іншу систему цінностей, ніж цивілізація, що розпадається. Створена пролетаріатом усесвітня церква є тією «лялечкою», із котрої і виникне в майбутньому нова цивілізація.

Сучасна ситуація. Який бачиться сучасна ситуація англійському історичному? Досягнення в технічній і політичній сферах аж ніяк не зробили сучасне західне товариство духовнішим. По суті, воно потрапило в капкан ідолопоклонства, де місце ідола займає усе та ж західна демократія. «У секуляризованому західному світі ХХ сторіччя симптоми духовного відставання очевидні. Відродження поклоніння Левіафану стало релігією і кожним жителем Заходу вніс у цей процес свою лепту.

Сучасний західний ренесанс племінної релігії елліністичного світу являє собою чисте ідолопоклонство. Підпорядкувавши церкву державі, товариство стало по суті неоязичним. Як релігійна людина, Тойнбі шукає порятунку у світовій церкві, у релігії як засобі примирення всіх жителів Землі. «Душу, осяяна вищою релігією, може досягти більшого в благоустрої земного життя, чим душу поганська. Осяяння душ світлом вищих релігій визначає духовний прогрес людини».

Отже, теорія цивілізацій англійського історика Арнольда Тойнбі є циклічною в тому змісті, що вона не розглядає історію як єдине поступальне прямування всіх народів до однієї загальної цілі. У той же час вона і не трактує історію як безцільний круговорот різноманітних культур і цивілізацій. На противагу життєвому циклу культури по

Шпенглеру цикл цивілізації по Тойнбі не є таким у суворому сенсі цього слова.

Життя цивілізації - це скоріше безупинне поступальне прямування по шляху духовного розвитку, на котрому постійно виникають пастка, спроможні надломити і навіть зруйнувати цивілізацію. Прямування цим шляхом - справа важке, проте завжди є шанс обминути всі перешкоди і не упустити цей шанс - задача індивідуумів, що складають дане товариство. Саме людина відповідальна за ріст свого товариства. «Поки є життя, є надія ... що з божою поміччю людина - хазяїн своєї долі, хоча б почасти, хоча б у чие».

Змістовий модуль II. СУЧАСНІ ЦИВІЛІЗАЦІЙНІ ТЕОРІЇ.

Лекційне заняття 5. Цивілізаційна теорія Ф.Фукуямі.

Теорія «кінця історії» Ф.Фукуямі. Теорії історичного розвитку за Ф.Фукуямі. Рівні розвитку демократії за Ф.Фукуямі.

Теорія «кінця історії» Ф.Фукуямі. Фукуяма (Fukuyama), Френсіс (1952) – американський політолог, футуролог, автор концепції “кінця історії”. Головна праця – “Кінець історії і остання людина” (1992). Серед інших робіт: “Великий крах. Людська природа й відтворення соціального порядку” (1999), “Наше постлюдське майбутнє. Наслідки біотехнологічної революції” (2002); “Сильна держава: управління й світовий порядок у XXI столітті” (2004).

«Кінець історії та остання людина» (1992) – одна з найпопулярніших політичних праць кінця XX ст. Книга написана на основі статті «Кінець історії?» (1989), у якій Фукуяма стверджував, що «за останні роки у світі виник небувалий консенсус із приводу легітимності ліберальної демократії як системи правління» (який підсилювався поступовою поразкою конкуруючих ідеологій – фашизму, комунізму та ін.).

Прагнучи спрогнозувати характер і напрямок розвитку сучасного світового політичного процесу, Ф. Фукуяма стверджує, що поширення по всьому світу західних (демократичних) цінностей і ліберальних принципів функціонування економіки неминуче приведуть до формування ліберальної демократії, що являє собою «кінцевий пункт ідеологічної еволюції людства».

Історія людства, за Фукуямою, закінчується разом із політичним протистоянням періоду “холодної війни”, що давав найбільший імпульс розвитку цивілізації. Вчений висуває модель повного домінування ліберальних цінностей, реалізація якої призведе до «кінця історії» – закінчення періоду політичного та ідеологічного протистояння, створення глобальної ліберально-демократичної цивілізації.

Терористична атака 11 вересня 2001 р. на вежі Всесвітнього торгового центру в Нью-Йорку і будинок Пентагона у Вашингтоні, що забрала життя більше трьох тисяч мирних людей, змусила вченого переосмислити основні положення своєї теорії, що базувалася на ідеї неминучості демократичних перетворень у світі, і визнати, що, незважаючи на досягнення Заходу й поразку комунізму та фашизму,

світовий розвиток зовсім не відповідає оптимістичному сценарію «кінця історії». У своїй останній роботі «Америка на розпутьті» (2006) Фукуяма підкреслює, що «кінець історії» не означає неминучий транснаціональний рух до ліберальної демократії. «Кінець історії», за Фукуямою, – це лише «розмова про модернізацію» (де ліберальна демократія виступає одним із низки «побічних продуктів» процесу модернізації політичних систем).

«Ліберальна демократія може представляти собою «кінцевий пункт ідеологічної революції людства» і «остаточну форму правління в людському суспільстві», будучи тим самим «кінцем історії». Це означає, що в той час, як більш ранні форми правління характеризувалися не виправними дефектами та ірраціональностями, що зрештою приводили до їх катастрофи, ліберальна демократія, як стверджується, позбавлена таких фундаментальних внутрішніх протиріч. Хоча якісь сучасні країни можуть зазнати невдачі в спробі досягти стабільної ліберальної демократії, а інші можуть повернутися до більш примітивних форм правління, на кшталт теократії або військової диктатури, але ідеал ліберальної демократії поліпшити не можна... Те, що, на мою думку, підійшло до кінця, – це не послідовність подій, навіть подій серйозних і великих, а Історія з великої букви – тобто історія, що розуміється як єдиний, логічно послідовний еволюційний процес, що розглядається з урахуванням досвіду часів і народів».

Теорії історичного розвитку за Ф.Фукуямі. У книзі "Кінець історії і остання людина" Ф. Фукуяма намагається відповісти на питання: "Чи має історія напрямок, і чи є сенс думати, що може існувати універсальна еволюція у напрямку ліберальної демократії і чи дійсно майже всі суспільства розвиваються в певному напрямку або їхні історії рухаються по циклічним або просто випадковим шляхах?". В якості передбачуваного механізму спрямованих історичних змін він обирає природні науки, так як завдяки науковому знанню відбуваються різні історичні зміни, змінюється форма виробництва, культура, освіта і так далі.

Ф. Фукуяма вважає, що першим із способів, яким сучасна наука породжує зміни, це військове змагання. Другий спосіб - це прогресивне підкорення природи з метою задоволення бажань людини, по-іншому це називається економічним розвитком. По його словам, загроза війни змушує держави вибудовувати свої соціальні системи за кресленнями, найбільш вигідним для створення і впровадження технологій. Сучасна наука дає вирішальне військове перевагу тим товариствам, які можуть

розробляти, виробляти і впроваджувати технології найбільш ефективно, і відносна перевага зростає разом зі зростанням швидкості технологічних змін. На його думку, саме ці обставини спонукали радянський уряд вжити фундаментальні реформи в економіці, щоб надалі зберегти конкурентоспроможність в економічній і військовій сфері.

У своїх міркуваннях Ф. Фукуяма приходять до висновку, що науки породжують спрямованість історії. Далі у нього виникає інше питання, якщо науки створюють спрямованість історії, "чи може людство в цілому звернути спрямованість історії шляхом втрати наукового методу або заборони на нього?". Це питання він ділить на два:

1. Чи може наука бути свідомо знехтувана сучасними товариствами?

2. Чи може глобальний катаклізм послужити причиною мимоволі втрати сучасної науки?

Розмірковуючи над цими питаннями, він приходять до висновку, що свідомо від благ цивілізації, які створюються за допомогою наукових досягнень, людство не відмовиться. Навіть глобальний катаклізм не може стати причиною втрати сучасної науки: "Оскільки, навіть, якщо вдасться знищити сучасну зброю і накопичені знання, що дозволяють його створити, не можна знищити пам'ять про метод, який зробив цю зброю можливою. Залежність людини від науки після катаклізму може навіть посилитися, якщо вона виявиться за своєю природою екологічною, тобто якщо лише з допомогою науки можна зробити Землю знову населеною " .

Він приходять до висновку, що циклічна історія можлива тільки в тому випадку, якщо існуюча цивілізація зникне повністю, не залишивши ніяких слідів. Поступальний ж рух науки породжує спрямованість історії. На його думку панування сучасної науки навряд чи можна звернути назад, при будь-яких обставин.

Західні інститути, так само як і науковий метод, який був відкритий на Заході, володіють універсальним застосуванням. Існує глибинний історичний механізм, який веде до довгострокової конвергенції поверх культурних кордонів: по-перше, найбільш сильно в економіці, а потім у сфері політики, і нарешті - в культурі. В першу чергу цей процес рухається вперед завдяки сучасній науці і технологіям, здібності яких створювати матеріальне багатство, і

знаряддя війни настільки великі, що роблять науку і технології необхідними для всіх товариств.

Розвиваючи своє припущення Фукуяма, не замислюється про негативні наслідки наукового прогресу.

Першим хто засумнівався, на благо науки був Ж.Ж. Руссо. Французький філософ ХХ століття Рено Генон вважає, так само як і Руссо, що наукові досягнення ведуть сучасний світ до загибелі. Він казав: "Нові винаходи, число яких з кожним днем зростає, стають все більш і більш небезпечними завдяки тому, що вони апелюють до таких сил, чия істинна природа залишається зовсім невідомою для використовують їх людей. І більш ніж імовірно, що саме завдяки цим тривожним винаходам сучасний світ сам породит причину власної загибелі, якщо рух у цьому напрямку не буде зупинено в найближчим часом, поки це ще можливо".

Аналізуючи працю, А. Цофнас написав: "Історія по Фукуямі розгортається, головним чином, в економіко-ідеологічній площині, як вектор реалізації двох людських прагнень - до задоволення матеріальних потреб і до теоретичному обґрунтуванню свого місця в суспільстві та державі".

Ф. Фукуяма переконаний, що саме наука веде до капіталізму в сфері економіки і до лібералізму у сфері політики. Але є такі країни, які пройшли перші етапи індустріалізації, стали економічними розвинутими, урбанізованими, що володіють сильними державними структурами, але при цьому не стали ні капіталістичними НЕ демократичними. До них відносяться держави з центральним плануванням економіки і комуністичним режимом. Яскравим прикладом такої держави може служити Радянський Союз. Завдяки ідеологічній пропаганді серед малограмотного населення, Радянський Союз почав не тільки швидкими темпами розвиватися, але й поширювати свою ідеологію. На думку Е. Чорана щоб виділитися серед інших народів, знайти своє неповторне обличчя, народу потрібна божевільна ідея, яка, ставлячи перед ним мети, веде його вперед. Так комуністичне вчення діє як стимулятор: штовхає вперед, сприяє розширенню.

Ф. Фукуяма вважає, що саме поширення комунізму перешкодили становленню демократії в ХХ столітті, так як вона діяла на зачатки демократії в відстаючих країнах. Комуністичні ідеї особливо в повоєнний час поширювалися з неймовірною швидкістю. Він сказав: "Вважалося, що тоталітарна держава може не тільки вічно

продовжувати своє існування, але розмножуватись по всьому світу, перетворюючи себе як вірус. Коли комунізм був занесений в Східну Німеччину, на Кубу, у В'єтнам, в Ефіопію - він всюди з'являвся утримуваним авангардною партією, централізованими міністерствами, поліцейським апаратом і ідеологією, що охоплює всі сторони життя. І ці інститути діяли незалежно від національних чи культурних традицій розглянутих країн".

Щоб не допустити поширення комунізму, демократичні держави почали поширювати свою політику. Основна думка, полягає в тому, що західна ліберальна демократія - вот та ідейна основа, єдина ідеологічна модель, яка, перемігши інші, забезпечить нам безконфліктний, несуперечливий світ.

Це протистояння увійшло в історію як "Холодна війна". Цей термін був введений в обіг У. Черчіллем в Фултоні 5 березня 1946 року. У своєму зверненні він констатував, що Європа виявилася розділеною "залізною завісою", і закликав західну цивілізацію оголосити війну "комунізму". У ході "Холодної війни" триває постійна гонка озброєння, застосовуються економічні заходи тиску, здійснюється організація військово-стратегічних плацдармом і баз. Гонка озброєнь сприяла розвитку економічної кризи в соціалістичних країнах, які на власному досвіді переконалися в неефективності центрального планування. Незабаром були зроблені деякі реформи, які призвели до розпаду Радянського Союзу і зникнення комуністичних ідей. "Ідеологічна загроза, яку вони представляли для ліберальних демократій, зникла, а після відходу Червоної армії зі Східної Європи багато в чому зникла і військова".

Ф. Фукуяма бачить у повороті соціалістичних країн до демократичних цінностей, до використання ринкових механізмів у економіці, торжество ліберально-демократичних ідей. Він має всі підстави вважати цю перемогу остаточною, і тому висуває гасло про "кінець історії". Теза кінця історії базується на двох основних постулат: ідеї остаточної перемоги лібералізму над комунізмом в ідеологічній боротьбі і на представленні сучасного західного суспільства як деякого демократичного і егалітарного ідеалу, який і досягнутий завдяки лібералізму.

З падінням комунізму історичне завдання людства була вирішена, і більше немає, і не може бути загрози ліберальній демократії у світовому масштабі і історичному сенсі. Ідеологія лібералізму - основа для об'єднання людей Землі в єдине Людство. А її єдино можливі наслідок - універсальна і остаточно форма правління у вигляді

ліберальної демократії західного зразка. Щоправда, зазначає Ф. Фукуяма, перемога ця сталася поки тільки у формі ідей, а в реальному світі до перемоги ще далеко. До кінця ХХ ст., вважає Ф. Фукуяма, у західній ідеї лібералізму не виявилось "жодних життєздатних альтернатив". Над фашизмом та комунізмом одержана значна перемога, націоналізм і релігійний фундаменталізм успішно нейтралізуються системою.

Навіть якщо багатьом країнам ще далеко до стандартів ліберальної демократії, ця ідея незримо присутня як ідеальна мета десь попереду. Ось цитата з праці "Наше постіндустріальне майбутнє": "То чому ми, ймовірно, свідки, - не просто кінець холодної війни чи чергового періоду післявоєнної історії, але кінець історії як такої, завершення ідеологічної еволюції людства і універсалізації західної ліберальної демократії як остаточної форми правління".

На думку А. Загоровського, кінець історії не можливий, тому що якщо ідеологічна ворожнеча буде подолано, залишаться інші протиріччя між державами. Зміна системи міжнародних відносин, якщо і зніме деякі сьогоденні проблеми, то неминуче посилить інші, породить нові.

Беручи участь у дискусії, навколо статті Ф. Фукуяма, М. Лебедева висловила думку: "кінець історії повинен означати, в тому числі і кінець ліберально - демократичної ідеології. Існування різних ідеологій та ідейних течій у світі нормально і природно. Саме різноманіття ідей та їх суперечливість складає основу розвитку світового співтовариства. У майбутньому ж зовсім не виключена поява нових, зовсім інших світових ідеологій".

Отже, завдання світових спільнот полягає в тому, щоб навчитися залагоджувати протиріччя, які існують або будуть існувати між різними ідеями такими способами як переговори, посередництво, консультації. У світі соціальної науки сьогодні одне з центральних місць посідає положення, відповідно до якого суспільний розвиток передбачає не стільки конфронтаційні, непримиренні зіткнення різних ідей, культур, цінностей, скільки їх взаємне збагачення, діалог і через це їх гармонізацію. Таким чином, якщо говорити про кінець історії, то це швидше кінець історії воєн, насильства, і немає сенсу пов'язувати кінець історії з перемогою ліберальної ідеології.

Рівні розвитку демократії за Ф.Фукуямі. На думку Ф. Фукуяма, існує чотири рівні, на яких відбувається розвиток демократії:

1. Ідеологія - нормативні переконання про правильність і неправильність демократичних інститутів та ринкових структур, на які вони спираються; Демократичні суспільства не можуть існувати протягом тривалого часу, якщо люди не вірять, що демократія є для них найкращою формою правління. З іншого боку, навіть якщо в суспільстві існує віра в демократичні ідеали, на практиці таке суспільство може виявитись нездатним створити реально діючі демократичні інститути. Зміна ставлення до демократичних інститутів і сприйняття легітимності демократії на ідеологічному рівні можуть відбутися несподівано. Саме така зміна, сприятлива для демократії і ринку, відбулася в усьому світі за останні 15 років.

2. Інститути - сфера, що охоплює конституції, судові, партійні системи, ринкові структури і т. д. Вони модифікуються не так швидко, як ідеї, але ними можна маніпулювати за допомогою державної політики. На цьому рівні останнім часом йшла політична боротьба, коли нові демократичні держави, заручившись підтримкою тих, що виникли раніше, прагнули приватизувати державні підприємства, написати нові конституції, консолідувати партії тощо.

3. Громадянське суспільство - розвинуті економічні, культурні, правові та політичні відносини між його членами, що передбачають незалежність від держави й одночасно взаємодію з нею. Стосовно громадянського суспільства є вільні рівноправні громадяни. Його структури формуються ще повільніше, ніж політичні інститути. Вони менше піддаються маніпулюванню з боку державної політики і часто обернено пропорційно залежать від державної влади, посилюючись у міру відступу держави, і навпаки.

4. Культура - глибинний рівень, що охоплює релігію, моральні цінності, етнічну свідомість, структуру сім'ї та ін. Подібно до того як демократичні інститути ґрунтуються на громадянському суспільстві, воно, у свою чергу, має передумови на рівні культури. Хоча політична культура й піддається впливу подій, що відбуваються на трьох попередніх рівнях, зміни на рівні культури здійснюються найповільніше.

Лекційне заняття 6. Цивілізаційні теорії Жака Атталі та Карло Санторо.

Мондіалізм та неомондіалізм. «Геоeкономіка» Ж.Атталі. Посткатастрофічний мондіалізм К.Санторо.

Мондіалізм та неомондіалізм. Геополітична концепція «мондіалізму», суттю якої є утвердження повної планетарної інтеграції, створення єдиного світу має дуже давні історичні корені. Видатний російський письменник Федір Достоєвський (1821 — 1881) стверджував, що Росія повинна зібрати у братерській єдності все людство. Французький мислитель Огюст Конт писав: «Людство — це всесвітня батьківщина, покликана об'єднати, принаймні в майбутньому, всіх землян». За чотири роки перед тим у «Маніфесті Комуністичної партії» К. Маркс і Ф. Енгельс сформулювали такі самі ідеї. Найвиразніша серед них: «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!». У концепції Л. Троцького та М. Бухаріна про перманентну революцію гасло, народжене після перемоги комуністів у Китаї в 1949 р., — «росіянин із китайцем брати навіки» — також спроба втілення цих ідей.

Давню історію мають претензії американців на винятковість. Уже в середині XIX ст. деякі американські ідеологи стверджували, що у близькому майбутньому США стануть центром, навколо якого згуртуються всі нації, що США, подібно до сонця, справлять «доленосний вплив» на країни Європи, а далі — «на азійські імперії». Найчіткіше ці положення сформулював американський політолог Г. Моїс у 1941 р.: «XX століття має стати значною мірою американським століттям». Американці, стверджує він, повинні взяти на себе тягар білої людини, скрізь несучи з собою «стабільність» і «прогрес» американського зразка. Ці ідеї в 1945 р. покладено в основу державної зовнішньої політики США. В них підкреслювалося, що перемога у Другій світовій війні покладає на американський народ тягар відповідальності за дальше керівництво світом.

У XX ст. США стали головним ідеологічним і політичним центром мондіалізму. Було визначено своєрідний центр з реалізації цієї концепції, розроблено декілька варіантів (моделей) переходу до єдиної світової системи під патронатом США. Один із них спирався на ідеї конвергенції (злиття, зближення). Теорію конвергенції створив американський соціолог російського походження Питирим Сорокін (1889— 1968). У 70-х роках цю концепцію модернізувала з огляду на потреби мондіалізму група аналітиків під керівництвом З. Бжезинського й Г. Кісінджера. В рамках цієї теорії розроблено методи формування нової культурно-ідеологічної цивілізації, проміжної між

соціалізмом і капіталізмом, з утворенням світового уряду. До світового уряду мають увійти Вашингтон і Москва. Реалізуючи цей проект, СРСР пішов на поступки США з усіх принципових питань — скорочення озброєння, розпуск Варшавського Договору, що зрештою призвело до розвалу політичної та економічної системи СРСР, східноєвропейських країн. У той же час Захід не пішов ані на політичні, ні на ідеологічні, ні на геополітичні поступки. Таким чином, мондіалізм було ефективно використано атлантистами-політиками в «холодній війні» проти Радянського Союзу й країн Центральної та Східної Європи.

Новою версією мондіалізму стала концепція політолога Френсіса Фукуями. 1989 р. в США опубліковано його статтю «Кінець історії?», а 1992 р. — книгу «Кінець історії і остання людина». За концепцією Фукуями, настає «кінець історії» й початок планетарного існування людства, коли регіони розпочнуть переструктуровуватись, орієнтуючись на наймогутніші економічні ядра — центри. ХХ ст. позначене ідеологічним насильством, коли лібералізм змушений був боротися з залишками абсолютизму, більшовизмом і фашизмом, а також із новітнім марксизмом, який прагнув втягти світ у страхіття ядерної війни. Й тільки наприкінці століття, замість конвергенції капіталізму й соціалізму, знову утверджується ліберальна демократія західного ґатунку як остаточна, найбільш розумна форма держави. З тим чинником прихильник неомондіалізму пов'язує початок нового панування людства — планетарного, де пануватимуть ринок і демократія, які інтегрують світ у єдине ціле.

Концепція мондіалізму виникла ще до перемоги Заходу в «Холодній війні». Ця геополітична доктрина у різних варіантах постулювала необхідність повної планетарної інтеграції, переходу від множинності держав, народів, націй і культур до «уніфікованого світу». Причому мондіалізм другої половини ХХ ст. передбачав два варіанти розвитку подій: або повну перемогу Заходу над Сходом в їх геополітичному протистоянні (що передбачало руйнування Радянської держави та комплексну політико-економіко-духовно-культурну трансформацію її союзників на онові західних цінностей), або конвергенцію двох ідеологічних таборів в життєздатну комбіновану конструкцію. Реалізувався перший варіант. Зосередження геостратегічної влади Заходу в руках Сполучених Штатів своїм результатом мало перетворення цієї країни в «штаб мондіалізму».

«Геоелекономіка» Ж.Атталі. Атталі вважає, що для сучасної цивілізації настає третя ера "*ера грошей*", які є універсальним еквівалентом цінності, оскільки, прирівнюючи всі речі до

матеріального цифрового виразу, з ними гранично просто управлятися найбільш раціональним чином. Такий підхід сам Атталі пов'язує з настанням месіанської ери.

Жак Атталі пропонує свою версію майбутнього, яке "вже настало". Домінація на всій планеті єдиної ліберально-демократичної ідеології та ринкової системи разом з розвитком інформаційних технологій призводить до того, що світ стає єдиним і однорідним, геополітичні реальності, які домінували протягом всієї історії, в "третьій ері" відступають на задній план. Геополітичний дуалізм скасовується.

Але єдиний світ отримує все ж нову геополітичну структуралізацію, засновану на цей раз на принципах "*геоекономіки*". Вперше концепції "*геоекономіки*" запропонував розвивати історик Фрітц Реріг, а розвинув її Фернан Бродель.

"Геоекономіка" це особлива версія мондіалістської геополітики, яка розглядає пріоритетно не географічні, культурні, ідеологічні, етнічні, релігійні і т.д. чинники, що складають суть геополітичного підходу, а чисто економічну реальність в її відношенні до простору. Для "*геоекономіки*" абсолютно не важливо, який народ проживає там-то і там-то, яка його історія, культурні традиції і т.д. Все зводиться до того, де розташовуються центри світових бірж, корисні копалини, інформаційні центри, великі виробництва. "*Геоекономіка*" підходить до політичної реальності так, як якщо б Світовий Уряд і єдина планетарна держава вже існували.

Геоекономічний підхід Атталі призводить до виділення трьох найважливіших регіонів, які в Єдиному Світі стануть центрами нових економічних просторів.

1) Американський простір, що об'єднав остаточно обидві Америки в єдину фінансово-промислову зону.

2) Європейський простір, що виник після економічного об'єднання Європи.

3) Тихоокеанський регіон, зона "нового процвітання", що має декілька конкуруючих центрів Токіо, Тайвань, Сінгапур і т.д.

Між цими трьома мондіалістськими просторами, на думку Атталі, не існуватиме ніяких особливих відмінностей або протиріч, так як і економічний та ідеологічний тип буде у всіх випадках суворо тотожним. Єдиною різницею буде чисто географічне місце розташування найбільш розвинених центрів, які будуть концентрувати навколо себе менш розвинені регіони, розташовані в просторовій

близькості. Така концентрична переструктуралізація зможе здійснитися тільки в "кінці Історії".

Посткатастрофічний мондіалізм К.Санторо. Футурологічна геополітична концепція, розроблена міланським Інститутом Міжнародних Політичних Досліджень (ISPI) під керівництвом професора **Карло Санторо**.

Згідно моделі Санторо, зараз людство перебуває в перехідній стадії від біполярного світу до мондіалістської версії багатополярності. Міжнародні інститути (ООН і т.д.), які для оптимістичного мондіалізму Фукуями представляються досить розвиненими, щоб стати ядром "Світового Уряду", Санторо представляються, навпаки, недієвими і відбивають застарілу логіку двохполярної геополітики. Більше того, весь світ несе на собі стійкий відбиток "холодної війни", геополітична логіка якої залишається домінуючою. Санторо передбачає, що така ситуація не може не скінчитися періодом цивілізаційних катастроф.

Далі він викладає передбачуваний сценарій цих катастроф:

- 1) Подальше ослаблення ролі міжнародних інститутів
- 2) Наростання націоналістичних тенденцій серед країн, що входили у Варшавський договір і в Третьюому світі. Це призводить до хаотичних процесів.
- 3) Дезінтеграція традиційних блоків (це не зачіпає Європи) і прогресуючий розпад існуючих держав.
- 4) Початок епохи воєн малої і середньої інтенсивності, в результаті яких складаються нові геополітичні утворення.
- 5) Загроза планетарного хаосу змушує різні блоки визнати необхідність створення нових міжнародних інститутів, що володіють величезними повноваженнями, що фактично означає встановлення Світового Уряду.
- 6) Остаточне створення планетарної держави під егідою нових міжнародних інстанцій (Світовий Уряд).

Лекційне заняття 7. Цивілізаційна теорія С.Хантінгтона.

Теорія конфлікту цивілізацій С.Хантінгтона. Цивілізації в сучасному світі за Хантінгтоном. Причини та рівні конфліктів. Дискусії навколо теорії Хантінгтона.

Теорія конфлікту цивілізацій С.Хантінгтона. На думку С.Хантінгтона в минулому конфлікти відбувалися на таких рівнях:

- між правителями - від закінчення Тридцятилітньої війни у середині XVII ст. (коли правителя хотіли зміцнити території та економіки своїх держав) до початку Великої Французької революції кінця XVIII ст. (падіння імперії у Франції, перетворення народу - замість правителя - у суб'єкт внутрішньої і зовнішньої політики);

- між націями (національними державами) - з кінця XVIII ст., коли з'являється поняття «нації», до кінця Першої світової війни та соціалістичної революції в Росії;

- між ідеологіями - від появи першої соціалістичної держави як протиположності західним капіталістичним, до закінчення холодної війни. У цих хронологічних рамках відбувалися конфлікти спочатку між ліберальною демократією, комунізмом та фашизмом-нацизмом, а після Другої світової війни - між першими двома.

Конфлікти на всіх цих рівнях, на думку Хантінгтона, відбувалися у просторово-хронологічних межах західної цивілізації. Однак, викликає здивування, чому сюди потрапив і Радянський Союз, який брав участь у ідеологічній «холодній війні» зі США і явно не належав до західної цивілізації. Із закінченням холодної війни конфлікти виходять за межі останньої і відбуваються на рівнях «Захід-незахідні цивілізації» та «незахідні цивілізації одна проти одної». Це пов'язано з тим, що незахідні цивілізації перетворюються з об'єктів на суб'єкти світової політики.

Конфлікти ж майбутнього, на думку Хантінгтона, відбуватимуться не на ідеологічному, економічному чи політичному рівнях між державами, а на культурному рівні, наймасштабнішому - між цивілізаціями. До складу кожної з останніх можуть входити десятки держав. А межі між цивілізаціями стануть зонами найактивніших конфліктів.

Ще Хантінгтон зазначає, що колишній, в часи «холодної війни» поділ світу на країни «першого», «другого» та «третього світу» недоцільний, адже він ґрунтувався на економічному та політичному, а

не культурно-цивілізаційному становищі цих держав у світі. Під самою цивілізацією Хантінгтон розуміє найвищу історико-культурну цілісність, культурну спільноту людей і найширший рівень культурної ідентифікації, яка, окрім того, відрізняє людину від інших біологічних видів“. Цивілізації можуть вміщувати в собі від однієї до багатьох держав, налічувати малу кількість людей або мільярди, можуть мати субцивілізації, варіанти. Цивілізації, проходячи динамічний шлях життєдіяльності, помирають, адже, за Тойнбі, з 21 цивілізації, виділеної ним у світовій історії, тільки 6 існують зараз.

Цивілізації в сучасному світі за Хантінгтоном. На думку ж Хантінгтона, у сучасному світі існує 7-8 цивілізацій:

1) Сінська, або конфуціанська (у своїй статті «Зіткнення цивілізацій?» журналі “Foreign Affairs” дослідник назвав її конфуціанською, а у однойменній книзі 1996 року - сінською);

2) японська - цивілізація, що відокремилася від китайської у I-V ст. н.е.;

3) індуїстська - цивілізація, яка, окрім інших на півострові Індостан, існує там з 1500 р. до н.е.;

4) ісламська, яка включає в себе арабську, тюркську, перську та малайську субцивілізації;

5) православна, сформована на візантійських традиціях, з центром у Росії;

6) західна, до якої входять Європа та Північна Америка;

7) латиноамериканська - Хантінгтон зауважує, що латиноамериканську цивілізацію можна вважати «або як субцивілізацію усередині західної цивілізації, або як окрему цивілізацію, близько пов'язану з Заходом, яка не визначилася, належить вона до Заходу чи ні», проте, зауважує, що Латинська Америка еволюціонувала зовсім іншим шляхом, ніж Західна Європа і Північна Америка;

8) імовірна африканська цивілізація - хоча європейські та арабські колонізатори надали африканській культурі багато своїх рис, африканська самоідентифікація на півдні від Сахари зростає, що може призвести до утворення африканської цивілізації на чолі з ПА.

Причини та рівні конфліктів. Зростання конфліктності між різними цивілізаціями Хантінгтон пояснює кількома причинами:

1. Реальні відмінності в історичному досвіді, мові, культурі, традиціях, релігії, які мають глибоке коріння і скоро не щезнуть.

2. Розвиток засобів комунікації сприяє: усвідомленню відмінностей між різними цивілізаціями та народами всередині них. У цих умовах взаємодія людей «консервує» ці відмінності.

3. Економічна і політична глобалізація у світі викликає протидію у окремих цивілізацій, спрямовану на повернення до власної самобутності (напр., ісламський фундаменталізм у мусульманських країнах).

4. Європеїзація світу викликає протилежну реакцію у деяких народів, які намагаються повернутися до джерел національного буття («азіатизація» в Японії, а також антизахідні настрої, викликані демократизацією арабських країн за західним зразком).

5. Культурні та релігійні особливості менш мінливі, аніж політичні чи економічні, а тому конфлікти на їх основі важко примирити (можна бути напівіталійцем-напівтурком, але неможливо бути напівкатоликом-напів мусульманином).

6. Економічний регіоналізм, який посилюється. Від його успішності залежить цивілізаційна самосвідомість (Північноамериканська зона вільної торгівлі).

Конфлікти між цивілізаціями, спричинені усіма цими чинниками, на думку Хантінгтона, відбуваються на двох рівнях:

- мікрорівні - між сусідніми державами, які належать до різних цивілізацій, всередині однієї держави між групами з різних цивілізацій і між групами, які на руїнах попередніх держав намагаються створити нові. Такі конфлікти особливо часто виникають між мусульманами і немусульманами. Наприклад, конфлікт між християнами і мусульманами на Африканському розі, у Нігерії, Судані, Югославії, на Кавказі тощо. Аналогічно, відбуваються міжрелігійні конфлікти між індусами і мусульманами Індії та Пакистану, репресії Китаю проти буддистів Тибету і тюркомовної мусульманської меншості. Посилення міграційних потоків з країн арабського світу до Північної Америки та Західної Європи викликає спротив суспільств останніх та поширення расизму;

- макрорівні, або глобальному рівні - між стержневими державами різних цивілізацій. Такі конфлікти, відповідно, мають більший масштаб і мають прояви класичних проблем міжнародної політики (конфлікти через вплив могутніх держав на дії міжнародних

організацій, захист державою представників свого народу в іншій цивілізації, нав'язування державою моральних цінностей і культури іноземцям, територіальні суперечки між великими державами тощо). У міжнародних організаціях правлять бал західні держави: питання безпеки і глобальної політики вирішують США. Великобританія і Франція, світові економічні проблеми регулюють Сполучені Штати, Німеччина і Японія, рішення Ради Безпеки ООН або МВФ відображають інтереси Заходу, але стосуються всього світу. Ідея створення «універсальної цивілізації», пропагована Заходом, нашоується на протидію східних цивілізацій, які більше зосереджені на збереженні власної самобутності. Релігійний фундаменталізм у цих суспільствах активно підтримується, що дуже важливо, молоддю.

Таким чином, вже сьогодні ми можемо спостерігати за конфліктом на цивілізаційному рівні між Заходом на ісламським світом, що доводить актуальність теорії С. Хантінгтона у сучасній соціології, а головне - її виправданість реаліями світового життя. На підтвердження цієї думки можемо навести такий приклад: відносини між США та Західною Європою є не менш напруженими в економічному плані, ніж між США і Японією, але менш конфліктні з точки зору цивілізаційної подібності США і Європи, тоді як культурні відмінності між американською субцивілізацією та японською цивілізацією надзвичайно сильні. Звідси можемо бачити і перспективи для майбутніх цивілізаційних конфліктів. Уявимо, якщо у майбутньому між США та Японією виникнуть серйозні економічні суперечності (наприклад, боротьба за сфери впливу в тихоокеанському регіоні), то вони значно доповнюватимуться докорінними відмінностями між цими двома культурними світами, що поглибить можливий конфлікт. Аналогічно, припустимо, що у Євразії економічні інтереси між Росією та Казахстаном розійдуться, релігійний чинник (за умови активного втручання у конфлікт крайніх націоналістів) може стати інструментом для розпалювання міждержавного конфлікту та інформаційної війни, що слідує за ним. Окрім того, історією підтверджено, що найбільші етнічні чистки відбуваються в ході конфліктів саме між представниками різних цивілізацій і віросповідань. Саме цивілізаційні відмінності сприяють тому, що держави-представники різних цивілізацій провадять у міжнародних відносинах т. зв. політику подвійних стандартів, коли до «споріднених» країн застосовуються одні стандарти, а до чужих - інші, за умови формального збереження у міжнародних відносинах рівноцінного ставлення до всіх націй і держав. Цим можна

пояснити, наприклад, той випадок, коли у вірмено-азербайджанському конфлікті навколо Нагірного Карабаху православна Росія надала допомогу християнській Вірменії, а не мусульманському Азербайджану.

Конфлікти можуть відбуватися і всередині однієї цивілізації - між народами, які входять до її складу, але вони не відзначаються такою потужністю (конфлікт між Україною і Росією на початку 1990-х через Крим, чорноморський флот та ядерну зброю).

Дискусії навколо теорії Хантінгтона. На початку ми вже зазначали, що теорія Хантінгтона одразу ж викликала широкий резонанс у наукових колах. З'явилися не тільки позитивні відгуки, а й критичні судження. Так, Карл Гершман, президент National Endowment for Democracy, заявив, що «Зіткнення цивілізацій» суперечить попередній праці Хантінгтона - «Третя хвиля. Демократизація в кінці ХХ століття» (1991). Гершман звернув увагу на доволі різне трактування Хантінгтоном у обох його працях ісламської та конфуціанської цивілізацій, на недостатню увагу до внутрішньоцивілізаційних конфліктів у «Зіткненні...», на той факт, що у «Третій хвилі» історія розглядається крізь таку модель історичної еволюції, як хвиля (яка уособлює: оптимістичний погляд на історичний розвиток), а у «Зіткненні цивілізацій» - за допомогою образу фаз (песимістичний погляд - від зародження до смерті цивілізації). С. Переслегін доводить, що Хантінгтон у процесі викладу своєї теорії опинився перед необхідністю, по-перше, відповісти на питання, які культурні ідентичності утворюють нації, а які не утворюють, а, по-друге, довести, що ідентичності ніколи не змішуються, однак, він чомусь не робить цього

В. Смелянов узагалі заявив, що теорія Хантінгтона «тріщить по швах при зіткненні з бурхливою і непередбачуваною реальністю», звертаючи увагу на конфлікти всередині ісламу.

У дискусії навколо теорії Хантінгтона, опублікованій у вереснево-жовтневому випуску (1993) журналу «Foreign Affairs», помітні вчені та політики обговорювали і критикували різноманітні аспекти цивілізаційної моделі:

- Кішоре Махбубані, замісник секретаря з іноземних справ Сінгапуру, постійний представник Сінгапуру при ООН у 1984-1989 рр.: «Цивілізації існують споконвіку. Чому ж тільки зараз вони кидають виклик світовому порядку? Хоча їх роль і вплив дійсно змінюються, оцінка цих змін залежить від позиції дослідника»;

- А. Уікс, почесний професор Нью-Йоркського університету: «Основними дійовими особами на міжнародній арені продовжують залишатися нації-держави»;

- Роберт Л. Бартлі, головний редактор «Уолл Стріт Джорнел»: «Причиною сучасних конфліктів усе більше стають політичні та економічні інтереси, однак ні цивілізації, ні культури поки ще не є основним джерелом конфліктів у новому світі, який сьогодні сильно нагадує той, що існував у 1930-ті рр.»;

- Фуад Аджамі, професор школи міжнародних відносин університету Джона Хопкінса: «Не цивілізації контролюють держави, а навпаки... Конфлікти завжди відбувалися переважно всередині цивілізацій, які і сьогодні не монолітні, а скоріше є внутрішньо розділеними утвореннями»;

- Дж. Кіркпатрік, професор Джорджтаунського університету, провідний дослідник Американського інституту підприємництва, колишній постійний представник США при ООН: «Не доведено, що найкривавіші конфлікти в історії були викликані саме суперечностями між цивілізаціями. У ХХ ст. все було навпаки: взяти хоча б сталінські чистки, полпотівський геноцид, нацистський голокост і Другу світову війну»;

- Лі Біньянь, китайський дисидент, керівник Китайської ініціативної групи у Принстоні, Нью-Джерсі: «Зростаюче значення конфуціанства у Китаї не порівняти з тим могутнім впливом, який там має західна масова культура»;

- Дж. Пайл, почесний президент Американської наукової корпорації: «Цивілізації, які Хантінгтон протиставляє Заходу - це країни, які розвиваються або знаходяться у перехідному стані. Всі вони намагаються досягти західної моделі».

Проте, відзначимо, що автори, які погоджуються або не погоджуються з Хантінгтоном, визнають факт існування і протистояння цивілізацій. Наприклад, у колективній монографії «Цивілізаційні моделі сучасності» автори представляють картину світу, що складається з восьми цивілізацій, а в одному з розділів детально розглядається теза з книги «Зіткнення цивілізацій», присвячена протистоянню Заходу з Далекосхідною цивілізацією (на чолі з Китаєм) і мусульманським світом.

С. Хантінгтон зазначає, що його теорія не переконує у виключній важливості цивілізаційної ідентичності у майбутньому, навпаки, автор наголошує на гіпотетичності своїх думок. На нашу думку, Хантінгтон

намагався звернути увагу світової громадськості, яка бачить проблеми міжнародних конфліктів тільки у економіко-політичній площині, на важливість таких аспектів, як менталітет народу, самобутня культура, самоідентифікація народу у більш високій, цивілізаційній площині. Причому, соціолог наводить чимало прикладів для обґрунтування своїх гіпотез, показуючи свою обізнаність у ході історичного процесу. Серед авторських припущень Хантінгтон особливо звертає увагу на такі":

- відмінності між цивілізаціями - реальні та істотні чинники міжнародної політики;
- міжцивілізаційні конфлікти домінують над конфліктами ідеологічними, економічними та політичними;
- незахідні цивілізації стають все помітнішими та активнішими гравцями на світовій арені, з чого можемо спостерігати вже зараз за «девестернізацією» деяких країн;
- міжетнічні конфлікти (в тому числі з застосуванням насильства) на межі різних цивілізацій будуть значнішими (можливо, війнами глобального масштабу), ніж ті, які відбуватимуться усередині однієї історико-культурної спільноти (прояв принципу «цивілізаційної спорідненості»);
- головна вісь світової політики переміщується на сферу відносин «Захід та інші», і в цьому контексті головні конфлікти будуть відбуватися у найближчому майбутньому між західними державами та кількома ісламсько-конфуціанськими державами (на підставі сильної цивілізаційної суперечності);
- країни, які належать до однієї цивілізації, не стануть членами іншої лише через відповідні прагнення їхньої політичної еліти, адже традиції і менталітет широких мас відобразатимуть реальну картину місця цих держав на світовій арені.

Хантінгтон наголошував: у світі не постане «універсальна цивілізація», окремі цивілізації будуть існувати й надалі, і успіх міжнародних відносин буде залежати від того, як ці цивілізації співіснуюватимуть одна з одною. На думку дослідника, бути «сучасною» цивілізацією не означає бути «західною» цивілізацією (згадаймо приклад Японії), а тому Захід має враховувати наполегливі спроби незахідних суспільств модернізуватися і при цьому не «вестернізуватися».

Цінність концепції С. Хантінгтона полягає в тому, що він звернув увагу політиків, дослідників, журналістів на проблему культур і цивілізацій як учасників світового історичного процесу (адже раніше цивілізації цікавили тільки етнографів). На противагу ідеологічно орієнтованим концепціям Ф. Фукуяма і З. Бжезинського, знову повернувся етнокультурологічний підхід. Пророблена Хантінгтоном робота є неоціненним матеріалом для осмислення політичних процесів сучасності. Рекомендації дослідника щодо уникнення конфліктів заслуговують на увагу і обговорення.

Підсумовуючи сказане, додамо, що Третя світова війна, як вважав Хантінгтон, якщо вона і буде, скоріш за все виникне між цивілізаціями. Ось тут дуже хотілося б не погодитися з відомим соціологом (чисто з точки зору занепокоєння про людство), але, як би це не звучало жахливо (через масштабність війни), такий варіант розвитку історії не виключається. Залишається тільки сподіватися, що прагнення великих країн впливати на світ засобами політики та економіки не закрий їм очі на те, що становить основу цивілізації – культурні особливості. Тобто, на те, що вже зараз досить помітно проглядається у міждержавних відносинах.

Лекційне заняття 8. Цивілізаційна теорія Ю.Павленка.

Вклад Ю.Павленка в розвиток цивілізаційної теорії. Цивілізаційна ойкумена за Ю.Павленком. Характеристика стадій розвитку цивілізації за Ю.Павленком.

Вклад Ю.Павленка в розвиток цивілізаційної теорії. В Україні дослідження цивілізаційних теорій започаткував Юрій Віталійович Павленко (1957-2012 рр.) – філософ, історик, культуролог, поет, доктор філософських наук, професор, лауреат премії ім. М.І. Тугана-Барановського НАН України 1999 р. (спільно з Ю.М. Пахомовим і С.Б. Кримським).

Павленко Ю. розробив теорії становлення цивілізації та світового цивілізаційного процесу, теорії етносу та етнонаціональному розвитку людства, розвинув теорію етносу, принципи стадійності, поліваріантності та дискретності цивілізаційного процесу, реконструював цивілізаційну структуру людства, що знайшло вираження в його широковідомій монографії «История мировой цивилизации. Философский анализ» (2002). Теоретичні положення автора було конкретизовано при дослідженні формування та розвитку індоєвропейського суспільства та окремих його гілок, передусім слов'ян та індо-іранців (аріїв), зокрема, в монографії «Праславяне и арии. Древнейшая история индоевропейских племен» (2000). У 2006–2008 рр. під редакцією Ю.Н. Пахомова та Ю.В. Павленка вийшло у світ фундаментальне дослідження «Цивилизационная структура современного мира» у 3-х томах, 4-х книгах, у якому Ю.В. Павленку належить багато текстів у всіх книгах.

Його аналіз історії світової цивілізації є першим в українській науці узагальненим осмисленням розвитку світової цивілізації та її економічної підсистеми. Розроблена теорія цивілізаційного процесу ґрунтується на базових засадах стадіальності, поліваріантності, циклічності та цивілізаційної дискретності з урахуванням космоісторизму, персоналізму в історії та глобалізації в аспекті їх єдності за принципом доповнення. Такий парадигмальний підхід, резюмує Ю. Павленко, за змістом є контамінаційним (узгодженим).

Періодизація світової історії охоплює доісторію цивілізації (ранньопервісне привласнювальне суспільство) і цивілізаційний процес з двома основними стадіями: 1) формування основ цивілізації в період неолітичної революції та пізньопервісного суспільства з відтворювальним реципронним господарством і 2) власне історія цивілізації: доіндустріальні суспільства з редиistribuтивної

економічної системою (ранні локальні ранньокласові цивілізації, "осьовий час", традиційні регіональні станово-класові цивілізації) та індустріальні суспільства - всесвітня макроцивілізаційна система з ринково-індустріальним господарством. Враховуючи зростання поступового домінування інформаційної сфери, вчений виокремлює третю стадію - інформаційну, глобалізаційну.

Для аналізу соціальних систем Ю. Павленко використовує концепцію синергетики – самоорганізації систем через взаємодію порядку, детермінізму та нестійкої рівноваги з дезінтеграцією, хаосом, спонтанністю, випадковістю, кризою, яка завершується точкою біфуркації потенційно можливою багатоваріантністю векторів розвитку і реалізацією в якісно новий рівень нового порядку.

Цивілізаційна ойкумена за Ю.Павленком. Український дослідник Ю.Павленко пропонує виокремлення декількох **цивілізаційних ойкумен** (різних соціокультурні системи із специфічними релігійно-світоглядними особливостями):

- *Макрохристиянський світ* у складі Західноєвропейсько-Північноамериканського, Латиноамериканського та Східноєвропейсько-Євразійського цивілізаційних блоків (до складу якого відносимо Україну),

- *Мусульманську*, переважно Західноазійсько-Північноафриканську ойкумену,

- *Південноазійську* - Індуїстсько-Південнобуддійську ойкумену,

- *Східноазійську* або Далекосхідну – Конфуціансько-Північнобуддійську ойкумену.

Таким чином, їх семантика пов'язується з традиційним релігійним світоглядом та макрорегіоном, де цей світогляд домінує.

Характеристика стадій розвитку цивілізації за Ю.Павленком. Глобальна цивілізація теж не з'явилася одразу в завершеному вигляді, а пройшла певні етапи розвитку. До найважливіших з них відносимо:

Створення передумов для виникнення цивілізацій:

□ епоха розвитку суспільств привласнюючого типу господарства (рання первісність). Наприкінці цього періоду відбувається неолітична революція;

епоха розвитку суспільств відтворюючого господарства в цілому (пізня первісність та цивілізація).

Ступінь становлення основ цивілізації:

- стадія родового ладу;
- стадія племінного ладу.

Ступінь розвитку та інтеграції окремих цивілізацій:

- стадія ранніх локальних цивілізацій до "осьового часу";
- стадія зрілих цивілізацій.

Ступінь всесвітньої макроцивілізаційної системи.

Український дослідник Ю.Павленко наповнює ці стадії конкретним змістом :

Стадія первісного суспільства – *стадія формування передумов ранніх цивілізацій*, що починається з "неолітичної революції" (перехід від привласнюючого до відтворюючого господарства – від збиральництва, мисливства та рибальства до землеробства та скотарства). На цій стадії у світовому масштабі спостерігаються дві паралельні лінії. В одних регіонах зі сприятливими для спеціалізації на рибальстві та мисливстві умовами лінія привласнюючої економіки досягає максимуму своїх можливостей (рибалки, ловці морського звіра, землероби коренеплодів). Друга лінія пов'язана з розвитком відтворюючої економіки.

За типами розвитку виокремлюються непрогресивні форми існування (природні суспільства), пов'язані з відсутністю розвитку, статичністю суспільства. До нього відносяться народи, які живуть в межах природного річного циклу, в єдності та гармонії з природою (аборигени Австралії, африканські племена, малі народи Сибіру). У 1915 р. таких спільнот налічувалось близько 650, на сьогоднішня їх кількість значно зменшилась.

Там, де люди перейшли до відтворюючого господарства, формуються дві його основні лінії, що є свідченням полілінійності соціокультурного процесу на стадії неолітичної революції:

- скотарсько-кочівницька лінія (деякі дослідники розглядають її як безвихідну).
- землеробсько-скотарські суспільства, орієнтовані на злакові культури.

Спостерігаються дві лінії еволюції землеробсько-скотарських суспільств: перша лінія – орієнтація на іригаційне землеробство, до ознак якої можна віднести посилення ролі раньополітичних органів у системі виробництва та розподілу, іригаційне землеробство, ієрархічну структуру суспільства, у зовнішній політиці – зростання експансіонізму; друга лінія – суспільства індивідуально-родинного господарства, в якому не потребується зрошення.

За типами розвитку виокремлюються цивілізації циклічного розвитку (цивілізації Сходу) та цивілізації лінійного типу розвитку. Під Сходом мається не увазі не географічний Схід, а Схід як символ особливого світосприймання та образу життя, як антитеза Заходу. До цього типу цивілізації відносять також групу цивілізацій, які мають лінійно уповільнений розвиток – арабо-мусульманську, середньовічну цивілізацію Європи. Цивілізації Сходу – це тип циклічного розвитку. Уява про історичний час має свої особливості: минуле, сучасне та майбутнє існують нібито одночасно. Душа вважається безсмертною, змінюються тільки форми її існування. Ці цивілізації побудовані на принципах колективізму. Особисті інтереси підпорядковані спільним: общинним чи державним. Суспільство побудовано на особливому типу зв'язків, які мають виключно вертикальний характер (відносини підданства), тобто всі зв'язки в суспільстві пов'язані на владних структурах. Горизонтальні, незалежні від влади зв'язки (економічні, культурні, політичні) в общині майже відсутні. У такому суспільстві дуже важливу роль відіграє централізована держава. Зміни в таких суспільствах відбуваються дуже повільно. Кілька поколінь можуть існувати практично в одних і тих самих умовах, використовувати однаковий соціальний досвід, зберігати стійкі стереотипи поведінки.

Таким чином, на пізньопервісній, передцивілізаційній стадії соціокультурної еволюції спостерігається два основних шляхи розвитку землеробсько-скотарських суспільств:

Східний, пов'язаний з посиленням ролі раньополітичних органів племен у системі виробництва та перерозподілу, і **західний**, де відповідні тенденції не набувають значного поширення, і господарство ґрунтується на системі автономних, хоча і об'єднаних в общини, родин.

Перший шлях розвитку характеризується забезпеченням зростання ефективності економіки за рахунок удосконалення її організації, редистрибутивною формою концентрації додаткового (а значною мірою і необхідного) продукту та його трансформацією у престижні цінності (володіння якими символічно-магічним чином засвідчує високий соціальний статус). Колективізм виробництва та

редистрибутивна система блокують приватизаційні тенденції та зумовлюють тотальне панування влади-власності над працею (ділянкою землі, де ведеться господарство), що відбувається в усіх аспектах соціально-політичного та культурно-культового життя. Цей шлях завдяки високій мірі акумуляції енергетичних витрат, їх інформаційно-культурного забезпечення, накопичення вражаючих техніко-технологічних, адміністративно-політичних, символічно-проективних здобутків спричиняє вихід на створення цивілізацій давньосхідного типу Близького, Середнього та Далекого Сходу та доколумбової Америки.

Другий, західний шлях до початку залізного віку був нездатний забезпечити вихід суспільств, що його представляють, на цивілізаційний рівень і розкриває свої продуктивні можливості пізніше – з I тис. до н.е.

Стадія ранніх цивілізацій давнини (III – I тис. до н.е.)

Основні передумови виникнення раньоцивілізаційних систем можна узагальнити наступним чином:

- перехід до міцної осілості;
- якісне збільшення приросту, чисельності та щільності населення, що стимулювало як інтенсифікацію виробничої діяльності, так і міграцію надлишкового населення з центрів на периферію;
- освоєння і кінцева переорієнтація на відтворюючі форми господарства;
- забезпечення можливостей постійного збільшення виробництва додаткового продукту;
- виникнення складної ієрархічно організованої соціально-політичної системи, в основі якої лежить принцип суспільного розподілу праці й неоднакове ставлення різних соціальних груп до засобів виробництва, перш за все до землі.

Стадія традиційних цивілізацій (від початку I тис. до н.е. та осьового часу)

На зламі II та I тис. до н.е. освоюється технологія виготовлення та використання заліза. Це стало поштовхом до важливих змін у соціальному житті. Починається перехід від стадії ранніх цивілізацій давнини до стадії цивілізацій традиційних, ознаками якої є:

- десакралізація влади, політика відокремлюється від релігійного культу;

- дія етносу як політичної сили – народу;
- формування політичного аспекту світової історії.
- "осьовий час" (VIII-V ст. до н.е.).

У цей період відбувається виділення духовної історії у відносно самостійний компонент. "Осьовому часу" притаманні революційні зміни в духовній культурі всіх цивілізацій того часу – грецькій, іудейській, іранській, індійській, китайській. З'являються такі релігії, як індуїзм, буддизм, зороастризм, конфуціанство, даосизм, твори давньогрецьких філософів.

Стадія індустріального суспільства та виникнення макроцивілізації у планетарному масштабі.

Щодо сутності цивілізаційно-культурної єдності можна взяти до уваги думки Юрія Павленка про те, що "розгляд основних концепцій соціокультурного розвитку людства підводить до висновку про те, що адекватне осмислення останнього сьогодні вже неможливе на базі самої лише стадійної парадигми. На одному щаблі еволюції, як правило, існує два чи більше типів соціокультурних систем із притаманними їм специфічними тенденціями й напрямками подальшого руху."

ЗАГАЛЬНИЙ СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

Основна

1. Бойченко І.В. Філософія історії. - Харків: Прапор, 2006. – 656.
2. Василенко І.А. Политическая глобалистика. Уч. пособие. - М.: Логос, 2000. – 360с.
3. Горбатюк Т. В. Данилова Т. В. Теорія цивілізацій та гуманітарні проблеми людства: монографія. - Ніжин: Видавець пп Лисенко М.М., 2015.- 640 с.
4. Ерасов Б.С. Сравнительное изучение цивилизаций. Хрестоматия: Учебное пособие для студентов вузов. – М.: Аспект Пресс, 1988.- 566с.
5. Історія і теорія світових цивілізацій : підручник / І. В. Довжук, В. Б. Попов, А. І. Атоян, В. В. Вербовський, В. А. Крот. – Луганськ: Східноукр. нац. ун-т ім. В. Даля, 2012. - 1087 с.
6. Павленко Ю.В. Історія світової цивілізації: Соціокультурний розвиток людства: Навч. посіб. / Відп. ред. С. Кримський. — К.: Либідь, 1996. —360с.
7. Павлов О.І. Тенденції розвитку цивілізацій у контексті глобалізації. - Одеса : Астропринт, 2011. - 288 с.
https://pidruchniki.com/85881/kulturologiya/tendentsiyi_rozvitku_tsi_vilizatsiy_u_konteksti_globalizatsiyi
8. Суліма Є.М., Шепелев М.А., Кривошеїн В.В., Полянська В.Ю. Політична філософія: Підруч. - К. : Знання, 2006. - 799 с.
9. Философия истории / Под ред. А.С. Панарина. - М.: Гардарики. 1999.-432с.
10. Цивилизационные модели современности и их исторические корни / Ю. Н. Пахомов, С. Б. Крымский и др. Под ред. Ю. Н. Пахомова. – К.: Наукова думка, 2002. – 632 с.
11. Черняк Е.Б. Цивилиография. - М.: Междунар. Отношения, 1996. -384с.
12. Шепелев М.А. Теорія міжнародних відносин. Підручник. - К.: Вища школа, 2004. – 622с.

Допоміжна

1. Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм. XV-XVIII вв. Т. 2. Ігри обміну. М.: Прогрес, 1988. - 634 с.

2. Глобализация: конфликт или диалог цивилизаций? - М.: «Новый век», 2002. -363с.
3. Гумилев Л.Н. Этногенез и биосфера Земли. - СПб.: Кристалл, 2001. - 642 с.
4. Данилевский Н. Я. Россия и Европа. — М.: «Книга», 1991. — 576 с.
5. Маркарян Э.С. О концепции локальных цивилизаций. Критический очерк. -
6. Ереван: Издательство АН Армянской ССР , 1962. -180с.
7. Павленко Ю.В. История мировой цивилизации. Философский анализ. - К.: Феникс. 2002. – 760с.
8. Пути и перепутья современной цивилизации / Ю. Н. Пахомов, С. Б. Крымский, Ю. В. Павленко;. - К.: НАН Украины. Ин-т мировой экономики и междунар. отношений, 1998. - 432 с.
9. Сорокин П. Человек. Цивилизация. Общество. – М.: Политиздат, 1992. — 543 с.
10. Тойнбі А. Дж. Дослідження історії: У 2 т. - К.: Основи. 1995. - 406с.
11. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций. - М.: АСТ, 2003. -603с.
12. Черняк Е.Б. Цивилиография. - М.: Междунар. Отношения, 1996. - 384с.
13. Шепелєв М.А. Глобалізація управління як мегатенденція сучасного світового розвитку. Монографія. - К.: Генеза. 2004. – 512 с.
14. 2004. – 622с.
15. Шпенглер О. Закат Европы: в 2-х т. - М.: Мысль, 1993.- Т. 1.- 666 с.
16. Шпенглер О. Закат Европы: в 2-х т. - М.: Мысль, 1998 -. Т. 2.- 606 с.
17. Яковец Ю.В. Глобализация и взаимодействие цивилизаций. - М.: Экономика. 2003 -441с.

Інформаційні ресурси

<http://monarhiya.narod.ru/DNY/dny-list.htm>

http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/Speng_2/index.php

<http://yanko.lib.ru/books/cultur/spengler=zakat-1=ann.htm>

<http://oswald-spengler.narod.ru/bibliography.htm>

<http://www.gumer.info/authors.php?name=%D0%91%D1%80%D0%B E%D0%B4%D0%B5%D0%BB%D1%8C+%D0%A4.>

<http://e-learning, chnu, edu,ua/mQd/resQurce/ view.php?id=39723>

http://lib.aldebaran.ru/author/hantington_amyuyel/hantington_samyuyel_stolknovenie_civilizacii/
<http://www.russ.ru/journal/predely/97-12-26/gersh.htm>
<http://grachev62.narod.ru/hantington/chaptl3.htm>
<http://www.portal-credo.ru/site/?act=news&id=25636&type=view>
<http://www.archipelag.ru/geopolitics/stolknovenie/clash2/2290/>
http://netgorod.narod.ru/articls/Kobr_Hant.htm
<http://www.russ.ru/journal/>

СЛОВНИК-ДОВІДНИК

Базові терміни

Атлантизм або Євроатлантизм — геополітична філософія політичного, економічного та військового зближення держав Північної Америки та Західної Європи на базі спільних цінностей демократії, індивідуальної свободи та верховенства закону.

Багатополярність — це система світового устрою за якою безліч держав мають приблизно рівний військовий і економічний потенціал. Вона передбачає наявність у світі кількох полюсів сили (воєнний полюс, цивілізаційний полюс, політичний полюс та економічний полюс), які не переважають та не розповсюджують свій вплив один на одного. Проте поняття «багатополярності» часто плутають з «багатоцентричністю» — наявністю у світі кількох центрів сили.

Геоелекономіка - це особлива версія мондіалістської геополітики, яка розглядає пріоритетно не географічні, культурні, ідеологічні, етнічні, релігійні і т.д. чинники, що складають суть геополітичного підходу, а чисто економічну реальність в її відношенні до простору.

Глобалізація — процес всесвітньої економічної, політичної та культурної інтеграції та уніфікації, перетворення певного явища на планетарне, таке, що стосується всієї Землі.

Глобалізм - походить від франц. global, що означає "загальний, всесвітній", від лат. globus — куля, тобто такий, що охоплює всю земну кулю.

Двополярність (також біполярність, двополюсність) — уявлення, інтерпретація або концепція політичної структури світу як такої, що утворюється з «двох Полюсів», де переважають дві наддержави, відносини між якими визначають стан системи міжнародних відносин.

Діахронні цивілізації - ті, між якими встановлювалася велика історична відстань.

Економічна парадигма - розглядає фундаментальні категорії, як власність, зміст і характер виробництва чи ширше – взаємодію людини і природи, суспільні форми праці, насамперед поділ і кооперацію праці як засоби зростання її продуктивності. Економічні чинники є основою періодизації макроцивілізацій (світових цивілізацій).

Елітаризму підхід в історичній науці — методологічний напрям в історіографії, згідно з яким рушійним чинником історичного процесу є дії провідної верстви суспільства — еліти.

Зіткнення цивілізацій — теорія американського політолога та соціолога Самуеля Хантінгтона про моделі конфліктів у період після Холодної війни. Вперше оприлюднена ним на лекції в Американському інституті підприємництва в 1992 році, пізніше опублікована в книжці «Зіткнення цивілізацій і перебудова світового порядку» (The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order) 1996 року.

Історична парадигма – першооснова цивілізації, пов'язана з її поступальним розвитком від нижчих до вищих форм у процесі еволюційних стрибків та революційних змін у відносинах людини з природою (неолітична революція і перехід від привласнюючого до виробляючого господарства); у взаємовідносинах між самими людьми та їхніми спільностями (зародження приватної власності і класів); формування ієрархічних (вертикальних) та партнерських коопераційних (горизонтальних) зв'язків; у наукових та технологічних винаходах (промислові перевороти, наукові та науково-технологічні революції); у розвитку та поглибленні поділу та кооперації праці тощо.

Кінець історії - філософське припущення про те, що історія людства з якогось моменту стане одноманітною, сповільниться або закінчиться (тобто буде досягнутий певний ідеал або кінцева точка буття). Завершення історії пов'язано з ідеєю мети, після досягнення якої зникають суперечності, які підштовхували колишню історію, а опис нового, неспішного і прямого розвитку важко назвати історією в звичному сенсі слова (С.Фукуяма).

Компаративізм, компоратизм — порівняльний, порівняльно-історичний методи, які застосовуються при вивченні споріднених предметів і явищ.

Концепція «виклик-відгук» - сформульована А. Дж. Тойнбі у праці з 12 томів «Дослідження історії» (1934–61 pp.), сутність якої полягає у тому, що виникнення цивілізацій пов'язане з появою певного виклику історичної ситуації і адекватним відгуком на нього. Такий виклик спонукає до росту цивілізацій. Відповіддю на

виклик суспільство вирішує поставлену перед ним задачу і цим переводить себе у більш високий, досконалий стан. Неможливість адекватної реакції на виклик означає деградацію суспільства.

Культ індустріального канібалізму - володіння новими технічними предметами або доступ до них, доступ до суспільства номадів, що призведе до безмежного споживання без будь-якого обмеження, до самознищення, канібалізму людини людиною в економічному аспекті цього слова.

Культура - форма взаємодії людини з її матеріальним оточенням та способом духовного функціонування і самовираження своїх сутнісних сил.

Культурно-історичний тип — поняття політичної теорії Миколи Данилевського для позначення локалізованих в історичному часі та просторі великих соціокультурних формувань, близьких за духом і мовою народів, ототожнюється з «самобутньою цивілізацією».

Лінійність - це парадигма сприйняття історичного часу, що передбачає полілінійність (багатоваріантність шляхів розвитку) та монолінійність (визнання наявності єдиного шляху розвитку людства).

Локальна цивілізація - це стійка єдність людей, яка виникає в певному регіоні й базується на певних архетипах і спільних духовних цінностях та традиціях.

Мондіалізм - це геополітична ідеологія злиття всіх держав і народів в єдине планетарне формування і створення «Світового Уряду».

Неомондіалізм - напрямок геополітичної думки, що пропонує варіант розвитку політичної моделі устрою суспільства як планетарного проекту, в основі якого демократичні принципи політичної сфери суспільства, ринкові принципи економічної сфери суспільства та культура масового споживання, метою якого є централізоване управління світовим співтовариством для ефективного розподілу обмежених ресурсів, створення нових робочих місць, а також галузей промисловості і послуг, забезпечення захисту екології, збереження громадських цінностей, стимулювання постійного попиту і його підтримку на певному рівні (Ф.Фукуяма и Ж.Атталі).

Номад - людина «надіндустріального» століття, що володіє новими технічними можливостями раніше не доступними людині, що дозволяють номадам бути не прив'язаними до якихось соціальних

інститутів суспільства, до держави, сім'ї. Людина несоціальної прихильності, тільки постійний процес стимулювання споживання.

Осьовий час — доба якісних трансформацій соціокультурної системи при переході від ранніх до розвинутих цивілізацій.

Парадигма – визнане усіма наукове досягнення, яке упродовж певного часу дає науковому співтовариству модель постановки проблем та їх вирішення.

Синхронні цивілізації - ті, що співіснували одночасно в історії.

Соціокультурна парадигма - вказує на тісний зв'язок цивілізацій та культури.

Теорія конвергенції (лат. convergentio - зближення різного, аж до можливого злиття в єдине) - вчення, яке обґрунтовує мирне співіснування двох систем, капіталізму і соціалізму, можливість і необхідність згладжування економічних, політичних та ідеологічних відмінностей між капіталізмом і соціалізмом, їх подальшому синтезу в якое "змішане суспільство". Розроблялася в середині 1950-х років ряду західних соціологів, політологів, економістів і філософів: Дж. Гелбрейт, У. Ростоу, Б. Рассел, П. Сорокін, Я. Тінберген та ін.

Технологічна парадигма - пояснює способи створення другої природи за допомогою суспільних технологій, що включають в себе і матеріальні, і духовні компоненти.

Транзитологія — розділу політології, який вивчає перехід від авторитаризму до демократії.

Філософсько-антропологічна парадигма - основа, ядро цивілізаційного підходу, її суть полягає у проведенні соціального, індивідуального, наслідком чого стає не зростання соціальності взагалі, а соціальності людини, її ментального і життєвого простору, світу людини.

Цивілізаційні ойкумени - різні соціокультурні системи із специфічними релігійно-світоглядними особливостями.

Циклічність (від гр. "коло" - сукупність взаємопов'язаних процесів, явищ, які утворюють завершене коло розвитку, струнку систему) - це парадигма сприйняття історичного часу, що поділяється на поліциклічність та моноциклічність (заперечення існування локальних цивілізацій з власною динамікою розвитку).

Цивілізація — людська спільнота, яка впродовж певного періоду часу (процес зародження, розвиток, загибель чи перетворення цивілізації) має стійкі особливі риси в соціально-

політичній організації, економіці та культурі (науці, технологіях, мистецтві тощо), спільні духовні цінності та ідеали, ментальність (світогляд).

Персоналії

Атталі, Жак (1 листопада 1943) - французький економіст, письменник і політичний діяч, народився в Алжирі. Тривалий час був радником Франсуа Міттерана, пізніше став президентом ЄБРР. Є членом Більдербергського клубу. У квітні 1991 року став першим главою «Європейського Банку Реконструкції та Розвитку». Згідно Атталі, глобалізація породжує нову кочове еліту, яка необхідно повинна бути відірваною від свого національного коріння. Разом з тим, суспільство майбутнього далеко від утопії. Злидні тут як і раніше буде поєднуватися з багатством, тільки вже в глобальному масштабі. Мондіалістська концепція перебудови світу- це концепція біороботизації. Поширюється вона через Міжнародну академію інформатизації. У цій концепції людина - додаток до кредитно-реєстраційній картці, кочівник в глобальному поділі спеціальностей, професій - без сім'ї, без батьківщини.

Гобіно, Жозеф Артюр де (14 липня 1816-13 жовтня 1882) - французький аристократ, письменник, дипломат, автор расової теорії, історичних і філологічних праць, один з основоположників плурально-циклічних теорій або теорій локальних цивілізацій, основоположник теорії людських рас.

Данилевський Микола Якович (28 листопада 1822 — 1 листопада 1885) — російський природознавець, філософ і соціолог. Дійсний статський радник (1868). Був одним із перших, хто обстоював теорію циклічних культурно-історичних типів в історії людства. Вважав, що єдиної загальнолюдської цивілізації не існує. У всесвітній історії виділяв 13 цивілізаційних типів: 1) єгипетський; 2) китайський; 3) давньосемітський; 4) індійський; 5) іранський; 6) єврейський; 7) грецький; 8) римський; 9) арабський; 10) германо-романський; 11) перуанський; 12) мексиканський; 13) слов'янський. Найбільшу увагу приділяв германо-романському та слов'янському типам цивілізацій. Обмежував час функціонування (цикл) будь-якого культурного типу строком у півтори тисячі років, і поділяв його на три періоди: 1) етнічний (1000 років); 2) державний (400 років); 3) творчий, цивілізаційний (50—100 років). Заперечував спадковість культурних засад від однієї цивілізації до іншої. Виступав за об'єднання всіх слов'ян у Всеслов'янську федерацію на чолі з Росією зі столицею в Царграді (Константинополі). До новоутвореної федерації мали увійти

як Наддніпрянська Україна, так і Галичина та Угорська Русь. В політичному плані теорія Данилевського обґрунтувала ідеї панславізму.

Мак-Ніл Вільям Харді (англ. William Hardy McNeill, 31 жовтня 1917 - 8 липня 2016) - американський вчений у галузі транснаціональної історії, письменник, почесний професор історії у відставці Чиказького університету, в якому викладав з 1947 року. Один з піонерів впровадження політекономічного аналізу в світову військову історіографію для її вивчення з точки зору наукової оцінки військових потенціалів протиборчих сторін, стадії науково-технічного прогресу у військовій справі, рівня розвитку військової техніки і озброєння сторін, та інших важливих питань, які, як правило, не беруться до уваги конвенціональними військовими істориками, схильними аналізувати тільки що відбулися баталії та особистості воєначальників.

Павленко Юрій Віталійович (07.03.1957, Київ – 05.09.2012, Київ) – український філософ, історик, культуролог, поет, доктор філософських наук, професор, лауреат премії ім. М.І. Тугана-Барановського НАН України 1999 р. (спільно з с Ю.М. Пахомовим і С.Б. Кримським). Праці (близько 500) присвячено філософії історії, теоретичній археології, теорії етносу та етнонаціональному розвитку людства, теорії становлення цивілізації та світового цивілізаційного процесу, релігієзнавству, всесвітній історії, історії Києва та України, історії та філософії науки. Його аналіз історії світової цивілізації є першим в українській науці узагальненим осмисленням розвитку світової цивілізації та її економічної підсистеми.

Рюккерт, Генріх (14 лютого 1823 - 11 вересень 1875) - німецький історик і дослідник німецьких старожитностей, син Фрідріха Рюккерта; був професором в Єні і Бреславлі, вважається одним з основоположників плюрально-циклічного підходу до історії, одним з перших спробував теоретично поставити і вирішити проблему суб'єкта історичного процесу, що з неминучістю передбачало зосередження уваги на соціоісторичних організаціях і їх системах. Соціальні одиниці, на які розпадається людство, Рюккерта називає історичними або культурно-історичними організаціями, історичними або культурно-історичними індивідами, а також культурними типами. З нині існуючих він виділяє п'ять вищих «культурних типів»: німецько-християнський (західноєвропейський), східно-християнський (слов'янський), арабська (ісламський), індійський і китайський.

Кожен культурно-історичний індивід має свою власну історію, розвивається і, рано чи пізно, зникає. Тому, історія людства - це не єдиний процес, а сума паралельно протікаючих процесів розвитку культурно-історичних організмів, або індивідів, які неможливо розташувати на одній площині. Людство є не реальна, а лише уявне єдність.

В цілому Рюккерт схиляється до висновку, що не існує ні людства як єдиного цілого, ні світової історії як єдиного процесу. Як стверджує Рюккерт, хоча існує кілька ниток історичного розвитку, але одна з них виділяється, переважає над іншими. Це - лінія розвитку Західної Європи в новий час. Західноєвропейський тип більше відповідає загальній ідеї людства, в більшій мірі втілює в собі загальнолюдське. У зв'язку з цим він вирішує питання про залучення неєвропейських народів до західноєвропейської культури, про їх європеїзацію.

Санторо, Карло спеціалізується на судових процесах, національних та міжнародних арбітражах. Він регулярно представляє вітчизняних та іноземних клієнтів у широкому діапазоні спорів, пов'язаних з корпоративними, комерційними, банківськими та фінансовими питаннями, а також питаннями банкрутства та конкуренції. Він здобув наукову ступінь на юридичному факультеті Нью-Йоркського університету у 2003 році. Він був візитним вченим у Лондонській школі економіки в 1998 році.

У протилежність твердженням Ф. Фукуями Санторо вважає, що після холодної війни світ чекає не торжество лібералізму, а період цивілізаційних катастроф. Песимістичний Мондіалістській сценарій Санторо прогнозує настання глобального хаосу, який пов'язаний з дією наступних факторів: (1) ослабленням ролі ООН, інших міжнародних центрів і міжнародного права в результаті дестабілізації геополітичної ситуації; (2) посиленням геополітичної розбалансованості світу, яке призводить до бурхливого розвитку націоналізму та фундаменталізму в країнах Сходу; (3) поширенням в усьому світі конфліктів і воєн низької інтенсивності, безперервним переділом простору; (4) прогресуючим розпадом військових блоків і невеликих держав на Сході при одночасному зміцненні НАТО. Таким чином, загроза загального планетарного хаосу змушує всі країни визнати роль світового уряду.

Тойнбі, Арнольд Джозеф (14 квітня 1889—22 жовтня 1975) — англійський історик, один з розробників цивілізаційної теорії. Його дванадцятитомний аналіз становлення та занепаду цивілізацій — «Дослідження історії» (1934—1961) —

це синтез всесвітньої історії і метаісторії, заснованої на універсальних ритмах становлення, розквіту і занепаду; дослідження історії у глобальній перспективі.

Фукуяма, Френсіс (27 жовтня 1952) — американський філософ, політичний економіст і публіцист японського походження. Професор Стенфордського університету.

Хантінгтон, Самуель Філіпс (17 квітня 1927- 24 грудня 2008) – американський політолог, директор Інституту стратегічних досліджень у Гарвардському університеті. Автор теорії Хантінгтона про зіткнення цивілізацій в сучасну епоху. Фахівець у галузі порівняльної політології та транзитології — розділу політології, який вивчає перехід від авторитаризму до демократії.

Шпенглер, Освальд Арнольд Готфрід (29 травня 18808 травня 1936,) -німецький філософ, культуролог, історик і публіцист, автор багатьох праць, зокрема найвідомішої і найбільш дискутованої у 1920-х роках філософської праці «Присмерк Європи» (у двох томах, 1918–1922).

Основні першоджерела

«Дослідження історії», 12-томна праця (1934 – 1961 рр.) - **Арнольд Джозеф Тойнбі** вивчав причини формування і розпаду цивілізацій. А. Крьобер, підсумовуючи внесок вченого зазначив, що Арнольд Тойнбі – єдиний професійний історик, який серйозно займався порівняльним аналізом цивілізацій”. На відміну від О. Шпенглера, А.Тойнбі був переконаний у тому, що переживши період розквіту культура не приречена вмерти, занепасти. Основою соціокультурної організації у дослідника постають не культурно-історичні типи, а локальні цивілізації, які мають свій шлях розвитку, а після надлому втрачають самобутність. Слід звернути увагу на те, що у А. Тойнбі цивілізації – це суспільства, а не культури. Свою систему пояснення історії людства він здійснює через опис характерів і нравів, що призводить до певного ігнорування відмінних ознак цивілізацій (всього він виокремлює і досліджує 37 цивілізацій). Діалогічну сутність розвитку культури він розкрив у концепції „Виклику і відповіді”. Тойнбі визначав розвиток культури як серію Відповідей, що дає людський дух на Викликприроди і суспільства.

За А.Тойнбі в наш час продовжують існувати 6 цивілізацій: західнохристиянська, православно-руська, китайська, японо-корейська, індійська та ісламська. П'ять останніх проминули фазу своїх світових держав і знаходяться в стані згасання. Найвиразнішою

ознакою їхнього занепаду є швидка асиміляція цих цивілізацій західнохристиянською. Повсюдно національний одяг витискується західноєвропейським, європейські канони краси перемагають місцеві естетичні традиції, європейський спосіб життя поширився по всьому світу, а європейські мови стають інтернаціональними.

«Зіткнення цивілізацій?»(1992), «Зіткнення цивілізацій і перебудова світового порядку»(1996) - міститься теорія американського політолога та соціолога **Самуеля Хантінгтона** про моделі конфліктів у період після Холодної війни. Згідно з цією теорією, на зміну двополярності, що існувала у другій половині ХХ століття і ґрунтувалася на конфлікті ідеологій, прийде багатополарність, яка ґрунтуватиметься на конфлікті культур (цивілізацій). Сам Хантінгтон виділяє такі цивілізації: Західна; Конфуціанська; Японська; Ісламська; Індуїстська; Православно-слов'янська; Латиноамериканська; Африканська; Буддистська. Автор стверджує, що в майбутньому, якщо і виникне Третя світова війна, то це буде війна між цивілізаціями.

Хантінгтона **передбачив**, зокрема, майбутній конфлікт між *Західним світом* та *Ісламським світом*. Одне з основних посилань книги полягає в тому, що в майбутньому світі конфлікти матимуть не ідеологічну, а релігійну природу. За Хантінгтоном основний критерій розвитку — інституціоналізація. Високий рівень політичної інституціоналізації є основою політичної стабільності та стійкості у перехідних суспільствах.

Його концепція *зіткнення цивілізацій* активно дебатовалась стосовно воєн в Афганістані (2001) та в Іраку (2003).

«История мировой цивилизации. Философский анализ» (2002) - Ю.В. Павленко розвинув теорію етносу, принципи стадійності, поліваріантності та дискретності цивілізаційного процесу, реконструював цивілізаційну структуру людства.

«Історія світової цивілізації: Соціокультурний розвиток людства» (2001) - Ю.В.Павленком здійснена перша систематизована спроба протиставити застарілій п'яти формаційній схемі історичного поступу підхід, заснований на принципах стадійності, полілінійності та цивілізаційної дискретності соціокультурного розвитку людства. Така нетрадиційна постава не лише дає змогу значно поглибити уявлення про складні перипетії історичної долі всіх цивілізаційних ойкумен світу, а й відкриває неабиякі можливості для подальшого наукового осмислення проблеми.

«Кінець історії та остання людина» (1992) - Фукуяма продовжує лінію попереднього есе **«Кінець історії?» (1989)** і стверджує, що поширення в світі ліберальної демократії західного зразка свідчить про кінцеву точку соціокультурної еволюції людства та формуванню остаточної форми урядів. У поданні Фукуяма кінець історії, однак, не означає кінець подієвої історії, але означає кінець століття ідеологічних протистоянь, глобальних революцій і воєн, а разом з ними — кінець мистецтва та філософії.

Фукуяма прямо вказує на те, що не є автором концепції «кінця історії», а лише продовжує розвиток ідей, основа яких була закладена Георгом Гегелем, а потім отримали розвиток в роботах Карла Маркса і Олександра Кожева.

«Лінії горизонту» («Millennium») - **Жак Атталі** розбирає еволюцію нашого суспільства, взятого на світовому рівні, на майбутні чверть століття, а також досліджує сутність його економічної, політичної, соціальної та ідеологічної організації. На думку Жака Атталі, демократія - це найкраща політична система, торговий лад - двигун прогресу, всемогутність грошей - найсправедливіший порядок правління.

«Нарис про нерівність людських рас» (1853-1855) - Жозеф Артюр де Гобіно висунув теорію, згідно з якою соціальна нерівність між народами пов'язана з їхніми біологічними особливостями або якостями. Рід *homo sapiens* де Гобіно розділив на три великі раси: білу, жовту і чорну — серед котрих найбільш пристосованою у соціальному і культурному плані була визначена біла раса (після неї - жовта).

Центром усіх виниклих цивілізацій де Гобіно вважав аріїв — аристократичну білу підрасу (індоєвропейців). За теорією де Гобіно арії (індоєвропейці), приходячи під час міграцій в інші країни, підкоряли місцеве населення і для управління ним, утворювали перші державні інститути (таким чином виникали цивілізації). Занепад цивілізацій де Гобіно пояснював порушенням арійської аристократією законів євгеніки й змішування аріїв з місцевим населенням.

Жозеф Артюр де Гобіно вважається основоположником расистських теорій, тому що вперше дав обґрунтування ідеї нерівності людей через різницю вроджених біологічно-расових особливостей.

«Піднесення Заходу: історія людської спільноти» (1963) - найбільш відома і головна праця **Мак-Ніла Вільяма**, удостоєна в 1964 році Національної книжкової премії в галузі історії. В книзі

досліджувалась світова історія з точки зору впливу однієї цивілізації на іншу, і особливо - драматична роль західної цивілізації в історії світу протягом останніх 500 років. Робота істотно вплинула на історичну теорію, особливо її акцент на взаємодії культур, на протиположності поглядам Шпенглера про дискретні, незалежні цивілізації.

Одна з головних думок праць Мак-Ніла - відхід від старих євроцентристською схем XIX століття і побудова світової історіографії.

«Підручник світової історії в органічному викладі»(1857) – Генріх Рюккерт характеризував культурні типи за критерієм ступеня розвитку від вищого до нижчого, заперечував їх рівноцінність і самодостатність, з існуючих виокремив західноєвропейський тип, лінію розвитку якого вважав загальнолюдською та магістральною, східно-християнський, арабський, китайський, індійський.

Прийшов до висновку, що історія людства — не єдиний процес, а сума паралельно протікаючих процесів культурно-історичних організмів, які неможливо розташувати на одній лінії. Вперше звернув увагу на проблему кордону цивілізацій, їхнього взаємовпливу, структурних відносин. Разом з тим Рюккерт продовжував розглядати весь світ як об'єкт впливу Європи, що зумовило наявність у його концепції реліктивістського ієрархічного підходу до цивілізацій, заперечення їх рівноцінності і самодостатності.

Він одним з перших, якщо не першим спробував теоретично поставити і вирішити проблему суб'єкта історичного процесу, що з неминучістю передбачало зосередження уваги на соціоісторичних організаціях і їх системах.

«Політичний порядок у мінливих суспільствах» (1968) - Самуель Філіпс Хантінгтон, критичний аналіз теорії модернізації, яка охопила велику політику США щодо країн, що розвиваються, протягом попереднього десятиліття.

Хантінгтон стверджує, що в ході модернізації, суспільства стають все більш складними і невпорядкованими. Якщо процес соціальної модернізації, яка продукує цей розлад, не супроводжується процесом політичної та інституційної модернізації, яка розвиває політичні інститути, здатні управляти стресом модернізації — результатом може стати насильство.

«Праславяне и арии. Древнейшая история индоевропейских племен» (2000) - Ю.В. Павленком досліджено формування та розвиток індоєвропейського суспільства та окремих його гілок, передусім слов'ян та індо-іранців (аріїв).

«Присмерк Європи» - Шпенглер, Освальд Арнольд Готфрід розглядав культуру не як єдину загальнолюдську, а як розколоту на окремі культури, кожна з яких проявляється на основі власного унікального «прафеномену» — «способу переживання» життя. Таких культур вісім: єгипетська, індійська, вавилонська, китайська, «аполлонівська» (греко-римська), «магічна» (візантійсько-арабська), «фаустівська» (західноєвропейська) і культура майя. Розвиток культур підпорядковується певному біологічному ритму, який зумовлює головні фази їх розвитку: народження і дитинство, молодість і зрілість, старість і «занепад». Кожній культурі відведено час існування (близько тисячоліття), який залежить від внутрішнього життєвого циклу. Вмираючи, культура перероджується в цивілізацію.

Цивілізація, на думку Шпенглера, — «закостеніння» органічного життя культури, її розпад, перетворення праці на механічну роботу, що виключає творчість. Цивілізація супроводжується процесами «омасовлення» всього життя, що означає його розвиток на основі кількісного принципу, який знаходить свій вияв у глобалізації форм і методів людського існування: господарства, політики, техніки тощо. Західний світ, на думку Шпенглера, перейшов до цивілізації у ХІХ ст., і з цього часу розпочинається його занепад. Концепція Шпенглера має фаталістичний характер, адже людина у нього діє відповідно до тих вимог, які ставить їй той чи інший тип культури.

«Росія і Європа» (1869)- Данилевський Микола Якович висунув теорію відособлених, локальних "культурно-історичних типів" (цивілізацій), що розвиваються подібно до живих організмів. Вони знаходяться в безперервній боротьбі один з одним і з зовнішнім середовищем, так само, як і біологічні види, проходять стадії змушнення, старіння і неминучої загибелі. Хід історії виражається в зміні витісняють один одного культурно-історичних типів. Данилевський виділяє 13 таких типів; якісно новим, перспективним з точки зору історії типом вважає слов'янський тип, найбільш повно виражений в російській народі.

Данилевський, заперечуючи будь-яке загальнолюдське завдання в історії, вважає Росію і слов'янство лише особливим культурно-історичним типом, однак найбільш широким і повним Данилевський бачить в людстві тільки абстрактне поняття, позбавлене всякого дійсного значення і заперечує загальноприйнятий поділ - географічний(по частинах світу) та історичний (давня, середня і нова історія). При цьому Данилевський виставляє в якості дійсних носіїв

історичної життя кілька відокремлених «природних груп», які позначає терміном «культурно-історичні типи».

Будь-яке плем'я або сімейство народів, що характеризується окремою мовою або групою мов, досить близьких між собою для того, щоб спорідненість їх відчувалася безпосередньо, без глибоких філологічних вишукувань, складає самобутній культурно-історичний тип, якщо він взагалі за своїми духовними задаткам здатний до історичного розвитку і вже вийшов з дитинства.

Данилевський, як і Рюккерт (хоча в дещо іншому розподілі), визнає чотири загальних розряди культурно-історичної діяльності: діяльність релігійна, власне культурна (наука, мистецтво, промисловість), політична і соціально-економічна.

«Третя хвиля: демократизація наприкінці двадцятого століття» (1991), **Самуель Філіпс Хантінгтон** висунув аргумент, що починаючи з революції в Португалії протягом 1974 року, спостерігається третя хвиля демократизації, яка описує глобальну тенденцію, яка включає в себе більше 60 країн по всій Європі, Латинській Америці, Азії й Африці, де відбулися в тій чи іншій формі зміни в напрямку більшої демократії. Книга Хантінгтона виграла в 1992 році Премію Грейвмєєра від Університету Луїсвіля.

«Хто ми? Виклики американській національній ідентичності», остання книга Хантінгтона була опублікована в травні 2004 р., її тема - сенс американської національної ідентичності та можливої культурної загрози, яку представляє для нього великої латиноамериканської імміграції, яка, попереджає Хантінгтон, може «поділити Сполучені Штати на два народи, дві культури і дві мови».

«Цивилизационная структура современного мира» у 3-х томах, 4-х книгах, у дослідженні **Ю.В. Павленку** належить багато текстів у всіх книгах - видання являє собою результат комплексного осмислення цивілізаційної структури світу в площинах світ-системного та регіонально-цивілізаційного аналізу, публікуються матеріали досліджень: формування та основних напрямків трансформації сучасної цивілізаційної структури в її варіативності і регіональності; актуальних проблем і протиріч розвитку людства; питанням глобальних трансформацій сучасності.